

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ KAPCSOLATA
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN
1945 ÉS 1989 KÖZÖTT

Intézmények és módszerek

Szerkesztette:
NAGY MIHÁLY Zoltán
ZOMBORI István

BUDAPEST, 2014

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

A kötet a 2012. október 18–20-án, Nagyváradon tartott konferencia szerkesztett anyaga

A kötet megjelenését támogatta:

Állambiztonsági Szolgálatok
Történelmi Levéltára

Posticum –
Movimentum Iuventutis Christianae
Egyesület, Nagyvárad

Megyei Tanács

Bihar Megyei Tanács
RMDSZ Frakciója

Háromszékkért Kulturális Alapítvány

ISBN 978-963-9662-74-2

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged

Nyomdai munkák:
EFO Nyomda
www.efonyomda.hu

TARTALOM

Előszó 7

AZ ELLENÁLLÁS ÉS A LESZÁMOLÁS KEZDETE

- BALOGH Margit
Lehetőségek és zsákutcák. Szentszéki képviseltek Kelet-Közép-Európában
1945 után 9
- MIKÓ Zsuzsanna
A katolikusok elleni eljárások sajátosságai. 1945–1963 33
- CSENDES László
Párbeszéd a börtönben. Gheorghe Gheorghiu-Dej második kormányának
viszonyulása a Római Katolikus Egyházhoz 43

A NEMZETI EGYHÁZ PARADIGMÁJA

- Cristian VASILE
A Román Ortodox Egyház és a kommunista rezsim. Új történelmi források
nyomában 79

TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK ÉS AZ ÜLDÖZTETÉS ÚJABB FORMÁI

- BÁNKUTI Gábor
Jezsuiták a diktatúrában. A jézus társasága magyarországi rendtartománya
története 1945–1965 93
- VÖRÖS Géza
Sasik a viharban. Egy gyermekmentő pap meghurcoltatásai
a diktatúra évtizedeiben 105
- BANDI István
„Gyerekek ellen nincs osztályharc”. Állambiztonsági eljárások az egyházi
iskolák diákjai ellen 1950–70 között 121

NAGY Mihály Zoltán Márton Áron püspök szabadonbocsátása 1955-ben. Kísérlet a romániai katolikus egyházrész helyzetének rendezésére?	139
Denisa BODEANU A Maros és Uránia dossziék. Márton Áron püspök megfigyelési iratai	145
JÁNOSI Csongor Adalékok a Református Egyház és a román állam 1948–1960/1961 közötti kapcsolatához	153
A JELENKORI EGYHÁZTÖRTÉNET-ÍRÁS: FORRÁSOK, EREDMÉNYEK, KÉRDÉSEK	
Laura STANCU A CNSAS archívuma a misztifikálástólaz (újja)szervezésig	181
ZOMBORI István Az egyházüldözés forrásai: gyűjtés, feldolgozás, publikálás (1945–1989)	199
SZABÓ Csaba A „néma Légió” – adalékok az 1945 utáni magyar egyháztörténeti kutatásokhoz.	207

A nagyváradai székhelyű Posticum Egyesület olyan keresztény szellemiségű kulturális központ, amely nem csak lelkesítő programoknak biztosít teret, hanem a keresztény tudomány művelését is támogatja. A városban nagy hagyományai voltak a katolikus egyháztörténet-írásnak. Ennek jegyében alakult meg 2012-ben a Posticum Egyháztörténeti és Társadalomtudományi Intézet. A svájci kutatási alapokból létrehozott műhely többek között célkitűzésének tekinti a romániai magyar történelmi egyházak történetére vonatkozó levéltári források feltárását és kiadását, az egyházi tudományosság fejlesztését, valamint szakmai fórumok és konferenciák szervezését. Az intézet legfontosabb kutatási programja Márton Áron, gyulafehérvári megyéspüspök 236 kötetből álló személyes megfigyelési iratainak feldolgozása.

A jelenkori magyar egyháztörténet-írás művelőinek az elmúlt években nem csak az egyre nagyobb mennyiségű levéltári irathalmazzal kellett megküzdeniük, hanem elérkezett annak az ideje is, hogy tisztázzanak számtalan módszertani és elméleti kérdést. Éppen ezért szükségesnek mutatkozott a kommunista állam(hatalom) és az egyházak viszonyának új kontextusba helyezése. Tény, hogy ez a viszony nem szűkíthető le az egykori kollaboránsok és az elnyomás eszközeinek tekintett belügyis titkosszolgálati szervek kapcsolatának leírására.

A Nagyváradon 2012 októberében megrendezésre került konferencia szervezői arra vállalkoztak, hogy teret biztosítsanak az új megközelítéseknek és az évente megrendezésre kerülő tudományos értekezlettel szakmai fórumot, műhelyt teremtsen. A megfogalmazott célkitűzéseket követve olyan előadások hangzottak el, amelyek bemutatták mindazokat az intézményeket és módszereket, amelyeken keresztül a pártállami vezetés ellenőrzést és nyomást gyakorolt az egyházakra. Mivel a Szovjetunió ellenőrzése alá került keleti blokk országaiban moszkvai mintára hasonló vallásellenes intézkedéseket hoztak, ezért elengedhetetlenek bizonyult a romániai és magyarországi folyamatoknak az összevetése, a közös vonások és eltérések kiemelése. A történészek mellett levéltárosok is részt vettek a konferencián, hiszen a kutatómunka sikeressége szorosan összefügg az egyházi és állami levéltárak feldolgozottságával és nyitottságával. A Securitáté Irattárát Vizsgál Országos Tanács Levéltára, illetve a legfontosabb egyházi levéltárak munkatársai előadásaikban egyrészt bemutatták mindazokat a fondokat és iratcsoportokat, amelyek fontos ismeretekkel szolgálhatnak a korszak kutatói számára, másrészt ismertették, hogy ezeket az iratokat milyen feltételek mellett lehet kutatni.

A szervezők ezúton is köszönetet szeretnének mondani az előadóknak és a támogatóknak.

Halkan, de talán azt is elmondhatjuk, hogy sikerült megteremtünk egy olyan szakmai fórumot, ahol a kutatók szívesen vitatják meg legújabb kutatási eredményeiket és kapnak indítást ahhoz, hogy még inkább elmerüljenek a múlt feltárásában.

LEHETŐSÉGEK ÉS ZSÁKUTCÁK

Szentszéki képviseletek Kelet-Közép-Európában 1945 után

Az 1917-es kánonjogi kódex 265. kánonja szerint „a római pápának a világi hatalomtól függetlenül joga van a világ bármely részébe követeket küldeni egyházi joghatósággal felruházva vagy anélkül”. 1917-ben még indokolt volt utalni a világi hatalomtól való függetlenségre, mivel 1870 és 1929, azaz a 756-ban alapított Pápai Állam megszűnése és a lateráni szerződés közötti közel hatvan évben Róma nem bírt államisággal, és e nélkül kötött számos egyezményt, így Magyarországgal, Romániával, Lengyelországgal, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal. Vatikán Városállam az 1929. február 11-én aláírt lateráni egyezménnyel jött létre. A köznyelv tévesen nem tesz különbséget a Vatikán és az Apostoli Szentszék között. Holott a Vatikán *állam*, az Apostoli Szentszék pedig *egyházi szerv*, a pápa maga és az ő hivatala együtt, azaz az egyház főhatósága, és mint ilyen a nemzetközi jog sajátos alanya. A diplomáciai kapcsolatokat nem a Vatikán, hanem a Szentszék köti, ezért helyesen szentszéki, és nem vatikáni diplomáciai kapcsolatokról kell beszélni.¹

A pápai diplomataok osztályait még XIII. Gergely pápa (1572–1585) határozta meg. Az Apostoli Szentszék állandó képviselőjét *apostoli delegátus*nak nevezzük, ha küldetése kizárólag a helyi egyházhoz szól, és így nem szoros értelemben vett diplomáciai jellegű. Ha államokhoz és kormányokhoz is akkreditálva van, akkor címe: *nuncius*, amennyiben az illető országban joga van arra, hogy ő legyen a diplomáciai testület doyenje. A kifejezés és a hivatal eredete tisztázatlan, már a 4. századból vannak adatok. Modern kori értelemben vett nunciaturák felállítására a 15. század végétől kerül sor. Az első pápai nunciust VI. Sándor pápa küldte Velencébe 1500-ban. Az 1990 óta létesített diplomáciai kapcsolataiban a Szentszék nunciustnak nevezi azon követeit is, akiknek a fogadó állam nem biztosítja a rangelsőséget. Ha a pápa követét nem illeti meg a diplomáciai testületi rangelsőség, akkor megnevezése: *pronuncius* (jellemzően az 1965 és 1990 közötti évtizedekben) vagy *internuncius*. A diplomáciai jog szerint a nuncius és a pronuncius nagykövetnek számít, az internuncius fokozata: rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.²

A Magyarország és az Apostoli Szentszék közötti összeköttetés a középkorra nyúlik vissza, már a magyar egyházmegyei hierarchia megszervezése is Szent István király és a Szentszék együttműködésével valósult meg. A mai értelemben vett diplomáciai kapcsolatok felvétele először a Rákóczi-szabadságharc idején merült fel. Majd az Osztrák-Monarchia szétbomlása után, amikor a Magyar Királyság nemzetközi elszigeteltségéből a Szentszékkel történő diplomáciai kapcsolatfelvétel kitörési lehetőséget jelentett. A Szentszék az utódállamokkal gyorsan diplomáciai kapcsolatokat létesített: 1920. március

1 RÓNAY Miklós: *A Szentszék és a Vatikán Városállam viszonya a közbeszédben és a jogban*. Külügyi Szemle 3 (2004) 271–289.

2 SZUROMI Szabolcs Anzelm: *Egyházi intézménytörténet*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 191–193.

2-án Belgrádba küldött nunciust a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, 1920. május 7-én pedig kinevezte a prágai nunciust is. Magyarország első szentszéki követe, gróf Somssich József 1920. július 26-án nyújtotta át megbízólevelét XV. Benedek pápának, s ezzel az aktussal megtörtént a szentszéki magyar követség hivatalos megnyitása. Az első magyarországi nuncius Lorenzo Schioppa, addigi bajor nuncius lett, aki október 6-án adta át megbízólevelét Horthy Miklós kormányzónak. 1920 és 1945 között ez a legmagasabb szintű diplomáciai kapcsolat lehetővé tette a kényes egyházpolitikai kérdések tárgyalásos megoldását, kivált a főpapi kinevezéseket és az új államhatárok által kettévágott egyház-megyék megosztását.³

1944–45-ig zavartalan volt a diplomácia viszony. A második világháború után Magyarország is szovjet érdekszférába került, az ország külpolitikai mozgástere leszűkült. Elemzésünkben azt szeretnénk vázolni, hogy miként működhetek a megváltozott politikai helyzetben a kelet-közép-európai országokba akkreditált szentszéki követei. Mindezt megkíséreljük elhelyezni abban az új társadalmi-politikai-földrajzi erőterben, amelybe ez a térség a Vörös Hadsereg által okkupált területként bekerült, kitérve az új szövetségi rendszer szovjet egyházpolitikai gyakorlatára is.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A SZENTSZÉK

Szovjet-Oroszországnak – az 1922-es éhségsegély-szerződést leszámítva – kevés tapasztalata volt szentszéki kapcsolatok terén. Ráadásul a cári Oroszországtól megörökölte az ortodoxia által táplált katolikusellenességet, ami már csak azért is virulhatott tovább, mert az univerzális és harcra kész római katolikus egyház a szovjet kormányzat szemében sokkal rosszabb intézmény volt, mint az állampolitikai célok érdekében tetszés szerint felhasználható és rendőrileg igazgatható orosz ortodox egyház. A második világháború alatti szentszéki külpolitika kettősége is inkább a bizalmatlanságot táplálta, mert a Szent-szék megtagadta ugyan, hogy kereszties háborúvá nyilvánítsa a Szovjetunió elleni német támadást, ugyanakkor nyilvánosan nem ítélte el a náciizmust és nem ismerte el, hogy a Szovjetunióban működne a lelkiismereti szabadság (mint ahogy nem is működött). A Vatikán úgy látta, hogy Németország az egyedüli erő, amely ellenállhat az ateista kommunizmusnak, és megakadályozhatja európai megjelenését.

Miután 1944-ben a Vörös Hadsereg átlépte Kelet-Közép-Európa államainak határait, a szovjet politika egy új és merőben ismeretlen társadalmi-politikai valósággal találta szemben magát: a *katolikus egyházzal*. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Ma-

3 A teljesség igénye nélkül a kérdéstről lásd CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak alakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966; ERDŐ Péter: *A Szentszék és Magyarország*. Katolikus Szemle 43 (1991) 3–4. 140–148; *Magyarország és a Szentszék kapcsolatainak ezer éve*. Szerk. ZOMBORI István. METEM, Budapest, 1996; LOMBARDI, Lapo: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda*. Editrice Pontificia Università Gregoriana–METEM, Róma–Budapest, 1997; *Le relazioni diplomatiche tra l'Ungheria e la Santa Sede 1920–2000*. Szerk. ZOMBORI István. METEM, Budapest, 2001; GERGELY Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1948–1990)*. In *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006; *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk. TUSOR Péter. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012 (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1., Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1.; 8.).

gyarországon a lakosság túlnyomó többsége, Jugoszláviában közel fele évszázadokon keresztül egybefonódott ezzel az egyházzal. Sztálin számított erre a helyzetre, épp ezért mielőtt a Vörös Hadsereg bevonult volna Kelet- és Közép-Európa országaiba, hadászati-politikai-stratégiai megfontolásból sajtószerűen ki is fejtette a katolikus egyházzal kapcsolatos véleményét. Még 1943 szeptemberében a kormány mellé rendelve egy külön szervezetet hozott létre az egyházpolitika végrehajtására és az egyházzal való kapcsolattartásra.⁴

1943. szeptember 4-én reggel vidéki dácáján Sztálin – G. M. Malenkov, a Központi Bizottság titkára, L. P. Berija állambiztonsági népbiztos (NKGB) és G. G. Karpov ezredes, az NKGB felderítéssel (és az egyházakkal) foglalkozó II. igazgatóságának vezetője jelenlétében – részletesen elemezte az orosz ortodox egyház helyzetét. A beszélgetés végén megjegyezte, hogy eljött az ideje egy különleges szerv felállításának, amely kapcsolatot jelent az egyház és a kormány között, egyúttal a hivatal nevét is eldöntötte: Orosz Pravoszláv Egyházügyi Tanács. Sztálin a következő szempontokat rögzítette a felállítandó tanács működésével kapcsolatban: a tanács „nem helytartóság” (utalva a szinodális korszak egyházügyi vezetőjére, az ober-prokurorra), ne avatkozzon bele közvetlenül az egyházi adminisztrációba, a kanonikus és dogmatikus életbe, de tevékenységével erősítse az egyház önállóságát, biztosítsa a pátriárka felé a megfelelő kapcsolatot; „ne turkáljon az egyház zsebében”, ellenkezőleg, biztosítsa, hogy az egyház „teljes érvényű gazdája legyen önmagának”.⁵ A tanács tehát önállóan, a kormány utasítására működő, annak jelentő szerveként indult.

Még aznap, néhány órával később precedens nélküli, mondhatni történelmi eseményre került sor: Sztálin a Kremlben ortodox főpapokkal – Alekszij, Nyikolaj és a száműzetésből csupán augusztusban visszaengedett Szergij metropolitákkal – találkozott. Meglepetésükre anyagi és szervezeti segítséget ajánlott a helyi zsinat megtartására, amely Tyihon 1925-ös halála után újra pátriárkát választhatna. S reménykeltő ígéretet kaptak az egyházközösségek működése, a papképzés, az egyházi kiadványok megjelentetése és egyéb kérdésekben is.

Mire fel volt ez a sietség? A Kreml urának kezelnie kellett azt a helyzetet, hogy a Vörös Hadsereg katonái virágzó vallási életet tapasztaltak a németek által korábban megszállt és most felszabadított területeken. A háború sikeres megvívásához és az újjáépítéshez nélkülözhetetlenné vált az egyház – a hon védelmében egyébként addig sem hiányzó – támogatása, másrészt a küszöbönálló teheráni konferencián is bizonyítani kellett, hogy a Szovjetunióban vallásszabadság van. Sztálin vérbeli politikus volt, világosan látta, hogy az egyház elnyomásának enyhítése stabilitást és külpolitikai eredményt hoz. Az amerikai közvélemény egy része ugyanis elfogadhatatlannak tartotta, hogy az USA egy „istentelen” állam szövetségese legyen.⁶

A változásról Sztálin meglehetősen furcsa módon üzent a világnak: A *Pravda* 1944. április 28-án közölt egy fotót Sztálinról és Molotovról, akik egy springfieldi katolikus

4 SKAROVSKIJ, M. V.: *Russzkaja Pravoszlavnaja Cerkov pri Sztaline i Hruscove (goszudarsztvennoje-cerkovnijje otnosenijja v SzSzsZr v 1939–1964 godah)*. Krutickoje Patriarseje podvorje, Moszkva, 2005, 203.

5 SKAROVSKIJ: i. m. 205.; VOLOKITINA, Tatjana–MURASKO, Galina–NOSZKOVA, Albina: *Moszkva i Vosztocsnaja Evropa. Vlaszty i cerkov v period obszestvennih transformacij 40–50-h godov XX veka*. Roszszen, Moszkva, 2008, 70.

6 Uo. 76.

pappal, Stanislaw Orlemanskyval beszélgetnek. Orlemansky, ez a lengyel származású amerikai pap egyszerű és naiv ember volt: bement a New York-i szovjet nagykövetségre és vízumot kért a Szovjetunióba, hogy találkozhasson Sztálinnal, és megvitassa vele a vallás helyzetével kapcsolatos kérdéseket. A nagy találkozás mindenesetre létrejött: április 28-án és május 4-én. A két megbeszélésen a háború utáni politikai berendezkedés, a szovjet–lengyel viszony kérdése mellett a katolikus egyház további sorsáról is tanácskoztak. Sztálin feltűnően kitért az elől, hogy a nekiszegezett kérdésekre konkrét válaszokat adjon, inkább általánosságokban fogalmazott: „A háború kitörését követően az emberek és a dolgok megváltoztak. A háború megsemmisítette az állam és az egyház között feszülő ellentétet. A hívők elálltak a lázadástól, a szovjet kormány pedig felhagyott a vallással kapcsolatos ellenséges álláspontjával.” „Semmiféle vallási megtorlásnak nem kell lennie és nem is lesz ilyen. A szovjet kormány azok ellen fogatosít megtorlást, akik üldözik a vallást.”⁷

Sztálin üzenete világos volt: *a katolikus egyház egyelőre nem került rá az ellenfelek listájára, a Vörös Hadsereg nem fogja importálni a vallás- és egyházüldözést*, ami 1941, a Nagy Honvédő Háború kezdete óta alábbhagyott a Szovjetunióban is. Hogy eljutott-e ez az ígéret a Vörös Hadsereg által megszállt országok katolikus lakosságához, és azokhoz a katolikusokhoz, akik a szovjet tagköztársaságok határain belül éltek? A hadigépezetnek nem az egyházpolitika volt a legfontosabb feladata, és a legmagasabb ígéret sem oszlatta el egy csapásra azt az aggodalmat, hogy üldözni fogják a vallást és a híveket. Sztálin kijelentéseinek címettje talán nem is a lakosság volt, mint inkább azok a kommunista pártvezetők, akik ebben az időszakban kerültek a politika perifériájáról annak nagyszínpadára, sokuk szovjet emigrációból hazatérve. Sztálin 1944 tavaszán nem kevesebbet írt elő, mint hogy *az egyházakkal párbeszédre és együttműködésre kell törekedni, a híveket pedig rá kell venni a kommunista párttal való együttműködésre*. Lényegében ez az irány érvényesült a háborút követő „hétköznapi” 1945–46-ban, ám soha nem vegytisztán. Fékeztek a gátlásait levett katonák nyers erőszaka, a térség politikai rendszerváltozásainak egyházakat korlátozó, sérelemként átélt intézkedései. És volt egy roppant erős gát: az a szovjet egyházpolitikai szándék, hogy Moszkvát a világ vallási központjává tegyék. Ez az expanziós szovjet egyházpolitika eleve kudarcra ítélte a vallásgyakorlás szabadságának beteljesítését, hiszen magában hordozta az ütközést a Szentszékkel, ergo a katolikus egyházakkal.

Nagyjából az Orlemansky atyának adott interjúval egy időben, 1944 májusában került Sztálin asztalára „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége területén található római katolikus kolostorok helyzetéről” szóló jelentés.⁸ Ebből kiderült, hogy az ország központi területein a katolikus élet gyakorlatilag megszűnt. A jelentés szerzője csupán két kolostorról tudott: egyről Moszkvában a diplomáciai testület kiszolgálására, és egyről Leningrádban. Továbbra is létezett és aktívan működött viszont a görög katolikus (unitus) egyház, amely Nyugat-Ukrajnában és Kárpátalján 4 millió hívet számlált (1997, illetve 399 egyházközségben), és a Szentszék fennhatósága alatt állt.

A görög katolikusok sorsát két érdek ütközése szabta meg: miközben a Vatikán attól tartott, hogy a görög katolikus közösségek az ortodoxia felé fordulnak, addig Moszkva azt

⁷ Arhiv Vnyesnej Polityiki Rosszizskoj Federacii (AVP RF) op. 06. p. 42. gy. 548. l. 22. Jegyzőkönyv Sztálin, Molotov és Sz. Orlemansky megbeszéléséről, 1944. május 4.

⁸ VOLOKITINA–MURASKO–NOSZKOVA: *i. m.* 87.

gyanította, hogy Róma ezeket a közösségeket a pravoszlávia elleni küzdelem kiindulópontjává akarja tenni, sőt létre akar hozni egy „katolikus blokkot” Kelet-Közép-Európában, amely gátként emelkedne az orosz befolyás útjában. A Vatikán keleti politikájában valóban kulcskérdés volt már az 1920-as évektől: harcolni kell a szovjetek ellen, vagy megtéríteni őket? Az imádság erejével szálljanak szembe az ateizmussal, vagy vallási vasfüggőnyt eresszenek le Kelet és Nyugat közé?

A bizalmatlanságot csak tetézte, hogy az Orosz Pravoszláv Egyháziügyi Tanács információi szerint a görög katolikus főpapok megpróbálták helyreállítani a háború befejezésekor megszakadt kapcsolataikat a Vatikánnal és személyesen XII. Piusz pápával. Nyugtalanító volt az a lehetőség, hogy a görög katolikus egyház teljesen áttérhet a katolicizmusra, és felszámolja a keleti szertartás utolsó elemeit is. Ennek figyelembevételével érthető, hogy Moszkvában miért határozták el a görög katolikus egyház teljes likvidálását. Megvonva az Orosz Pravoszláv Egyháziügyi Tanács 1943–1946 közötti tevékenységének mérlegét, G. G. Karpov ezredes Sztálinnak készített jelentésében a *Vatikánnal folytatandó harc programjait* között *első helyen emelte ki az unitus egyház végleges felszámolását a Szovjetunióban*. A szovjet vezetés részéről preventív óvintézkedésként fogalmazódott meg a kettős feladat: a katolicizmus „megszabadítása a pápizmustól” és nemzeti katolikus egyházak létrehozása, illetve a görög katolikus egyház visszatérítése az ortodoxiához. Az 1946 márciusában tartott, valamennyi püspökétől rendőrileg „megszabadított” és megfélemlített leMBERGI szinódus kimondta az 1595–96-os breszti unió érvénytelenségét (azaz az ortodoxok egy részének újraegyesülését Rómával, a katolikus egyházzal), és a görög katolikus egyház visszatérését az orosz ortodox (pravoszláv) egyház kebelére.⁹ A folyamat nem állt meg a Szovjetunió határainál. Romániában 1948. december 1-jén a román kormány rendelte el az újraegyesülést, a visszatérés nyomán lényegében a görög katolikus egyház megszűnését. Hasonló történt a lengyel és a szlovákiai görög katolikusokkal, és ezt lehetett prognosztizálni a magyar görög katolikusok jövőjét illetően is.

1946-ra teljesen egyértelmű az orosz ortodox egyház külpolitikai tevékenységének irányvonala: 1) a Vatikán mint az elsőszámú ellenség elleni harc; 2) ökumenikus mozgalom mint az ortodox egyházak egyesítésének alapja; 3) némely, az „imperialisták ügynökeinek tekintett” közel-keleti keresztény egyház elleni küzdelem. Ezek a stratégiai célok élesen visszatükrözik Moszkva geostratégiai törekvéseit. A Vatikán és az ökumenikus mozgalom iránti megkülönböztetett érdeklődés a szovjet blokk kelet-közép-európai megerősítésének célját szolgálta, míg a keleti patriarchátusok iránti feszült figyelem összefüggött Sztálin földközi-tengeri terveivel, amelyek Görögországhoz, Törökországhoz és Jeruzsálemhez kapcsolódtak.¹⁰

Egy 1946. tavaszi összegzés szerint mindenki számára, „aki ismeri a történelmet”, „világossá kell tenni, hogy a Vatikán politikai intrikái ártottak a nyugati világnak a szabadság kivívására tett próbálkozásainak”, és „véget kell vetni a római pápizmusnak mint nemzetközi politikai szervezetnek”. A cél érdekében javasolt gyakorlati teendőket hét pontba sorolja az irat: 1) az állam és az egyház teljes szétválasztása minden országban, teljes és korlátlan vallásszabadság, jog minden vallás számára a propagandára és vallási tanai terjesztésére; 2) az állami oktatás elhatárolása mindenféle egyházi hatástól és befolyástól; 3) a katolikus egyház tulajdonában álló földbirtokok átadása a lakosságnak

⁹ „A leMBERGI zsinat.” Magyar Kelet. Egyházpolitikai, társadalmi és kulturális lap. 1948. április 4.

¹⁰ VOLOKITINA–MURASKO–NOSZKOVA: *i. m.* 91–92.

azokban az országokban, ahol a katolikusok többségben vannak; 4) a *bíborosok és más főpapok arányos képvisellete a Római Kúrián a demokratikus országok részéről*; 5) polgári házasságkötés bevezetése minden országban; 6) a *Vatikán követaineinek visszahívása, tekintettel arra, hogy a Vatikán nem önálló állam*;¹¹ 7) egyenlő adókvetés minden egyház templomi javaira.¹²

Az irat keletkezésének időpontja (1946. május 6.) miatt is érdekes. A Vatikán és a katolikus egyház ekkori szovjet megítélése, pontosabban elítélése határozott volt ugyan, mégis bizonyítható némi ingadozás a potenciális imperialista-barátság vádjá és a lehetséges szövetséges között. Szekfü Gyula moszkvai magyar követ egyik jelentésében, amelyben részletesen jellemezte a szovjet egyházpolitikát, a Szentszék irányába csak elzárkózást jelzett: „*a mai szovjet kormány nemcsak, hogy nem üldözi a görögkeleti egyház életének megnyilvánulásait, de azokat a nyilvánosság előtt az utcákra is kiengedi... A szovjet kormányzat a görögkeleti egyházat erős kontroll alatt tartja és – közhiedelem szerint – az újonnan felállított papképző szeminárium növendékeit, illetőleg azok közül egyeseket a titkosrendőrségi szolgálatba szervez be. Amennyire tüntetőleg kedvez – legalábbis külsőleg – a szovjet kormányzat az orthodox egyháznak, annyira elzárkózó, merev, sőt ellenséges magatartást tanúsít a római egyház iránt. Éppen ezért a görögkeleti egyház fejének megengedi a nem katolikus keresztény egyházak vezetőivel való érintkezést (canterbury érsek moszkvai látogatása és annak visszaadása a pátriárka által), de semmiféle kapcsolatot vagy közeledést a Vatikán felé nem tűr el.*”¹³ Szekfü azt is jelentette, hogy a szovjet államvezetés nemzeti egyházakat igyekszik kreálni és azokat saját politikai céljainak szolgálatába állítani.

Nyugati kutatók ezzel szemben úgy vélik, hogy a szovjet kormány 1947-ig folyamatosan megújította tapogatózásait Róma irányába, bizonyítékul hozva két magyar jezsuita – P. Jánosi József és P. Nagy Töhötöm – tevékenységét.¹⁴ A 2. ukrán front parancsnoka, Malinovszkij szovjet marsall és az országba átdobott politikai tisztek, akiknél P. Nagy Töhötöm a katolikus szervezetek számára védelmet keresett, fantáziát láttak a szerzetesek Rómáig elérő kapcsolatrendszerében. A nagyhatalmi viszonyokat jól ismerő, kockázatos akcióktól sem visszaritkozó Nagy Töhötöm 1946 őszéig ötször utazott inkognitóban Rómába, hol amerikai katonai menlevéllel, hol pápai útlevelel, hol civilként, de mindannyiszor a szovjet hatóságok tudtával.¹⁵ Moszkva még egy bizonyos „keretmegállapodást” is felajánlott, amelyet a Vatikánnak Kelet- és Közép-Európa országaival kötött egyezményei követtek volna. Hasonló szondázásokat végzett a későbbi meissenai püspök, Heinrich Wienken (1883–1961) is, aki a háború utáni években harmincöttször (!) találkozott különböző szovjet katonatisztekkel, és szép csendben lényeges biztosítékokat alkudott ki

11 A szocialista országokban jogi evidenciaként kezelt tétel volt, hogy a Szentszék nem bír nemzetközi jogalanyisággal. A kérdéssel szülő állásfoglalások összefoglalását lásd RÓNAY Miklós: *Az egységesség elve a katolikus egyház külügyi tevékenységében*. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, 2006, 11–17.

12 Goszudarsztvennij Arhiv Roszsiszkij Federacii (GARF) f. 6991. op. 1. gy. 77. l. 300. 1946. május 9., n. 129. *Politika Vatikana vo vtoroj mirovoj vajne* c. összefoglalás Leo Lemantól. Következtetések. (Kiemelés tőlem – B. Ma.)

13 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XIX-J-1-j-Szovjetunió-IV-270 (14. doboz). Szekfü Gyula követ jelentése Gyöngyösi János külügyminiszternek. Moszkva, 1946. április 29.

14 STEHLE, Hansjakob: *Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten*. Benziger, Zürich, 1993, 241.

15 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK) 216. f. 20. ö. e. Naplójegyzetek.

a kelet-német katolikus egyház számára.¹⁶ Ám Moszkva részéről a kapcsolatépítésnél erősebbnek bizonyultak az azok annullálására irányuló, hagyományból is táplálkozó törekvések, míg végül a hidegháború kialakulásával utóbbi kerekedett felül.

A SZOVJET ÉRDEKSZFÉRÁBA KERÜLVE

A Szentszék – mint egy nemzetek felett álló, a katolikus világot irányító legfőbb egyházi szerv – a két világháború között a kelet- és közép-európai térség országai közül konkordátumot kötött Lengyelországgal (1925), Romániával (1929), a Német Birodalommal (1933). Ausztriával (1934) és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal (1935),¹⁷ *modus vivendi* írt alá Csehszlovákiával (1928), és megkötötte a lateráni egyezményt Olaszországgal (1929). A Magyar Királyság esetében egy 1927-ben rögzített ún. *intesa semplice* volt hatályban, ami formailag nem volt kétoldalú, nemzetközi jogi szerződés, ezért is nevezik csak „egyszerű megegyezésnek”.¹⁸ Jogi minősítésüktől függően ezek az okmányok határozták meg a nevezett országokban a katolikus egyház helyzetét, privilégiumainak mértékét, a világi hatalom és az egyház viszonyát. A rögzített elvek egyfelől szavatolták a katolikus egyháznak az államtól való függetlenségét és szabad kapcsolattartását a Szentszékkel, másfelől megszabták az államnak az egyház irányába vállalt kötelezettségeit, elsősorban az oktatás, az egyházi tulajdon kezelése (érinthesz) és a családjog terén.¹⁹

Milyen mintával szolgálhatott a szovjet zónába került országokban folytatott gyakorlat? Látszólag annyiféleképpen, ahányan voltak. Ám általánosságban mégis helytálló az a megállapítás, hogy 1944/45-től 1947/48-ig szinte valamennyi kelet-közép-európai kormánynak érdekében állott, hogy a vallási türelem bizonyos mértékét mutassa, és lehetőleg tárgyalási kapcsolatban maradjon a Szentszékkel. A Szentszék számára ugyanakkor nem jelentett áthághatatlan akadályt a marxizmus, hiszen muszlim államokkal is volt – és van napjainkban is – diplomáciai kapcsolata. Róma különbséget tesz kormányok és ideológiák között, azaz hajlíthatatlan álláspontot képvisel erkölcsi és vallási elvek tekintetében,

16 STEHLE: *i. m.* 245.

17 Ez a konkordátum végül nem lépett hatályba, mert a szerb ortodox egyház nyomásának engedve az erre vonatkozó törvényjavaslatot nem terjesztették a jugoszláv szenátus elé.

18 Tartalmilag ez annyit jelentett, hogy a főpapi szék betöltésének jogát az Apostoli Szentszék 1918-tól magához vonta ugyan, de a magyar kormánynak lehetősége nyílt arra, hogy a Rómától függő egyházi hivatalok betöltésekor észrevételeit előzetesen megtegye, és az általa alkalmasnak vélt személyekre javaslatot tegyen a szék üresedésétől számított két hónapon belül.

19 Arendkívül bő szakirodalomból izelítől: *Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r.* „Światosław” Spółdzielnia Wydawnicza, Lwów, 1925; VOLK, Ludwig: *Das Reichskonkordat vom 20. Juli 1933. Von den Ansätzen in der Weimarer Republik bis zur Ratifizierung am 10. September 1933*. Matthias-Grünewald-Verlag, Mainz, 1972. (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte, Reihe B: Forschungen, Bd. 5); *Konkordátum a Szentszék és a Német Birodalom között (1933. július 20.)*. In NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban, 1918–1945*. 2. kötet. A „Harmadik Birodalom”, 1933–1945. Összegzés és dokumentumok. L'Harmattan, Budapest, 2007; GARF f. 6410. op. 1. gy. 69. l. 1–2. *Projekt konkordata 1935 g. Vatikana s korolevstvom serbov, horvatov, szlovencev* [az 1935. évi, a Vatikán és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal kötött konkordátum tervezete]; *Modus vivendi*. Úmluva mezi republikou Československou a Svatoú stolici zjednána v lednu 1928. Interneten: <http://spcp.prf.cuni.cz/dokument/modus.htm> (Letöltés: 2012. február 18.); POLZOVICS Iván: *A lateráni szerződés. A szentszék nemzetközi jogi helyzete*. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó RT., Budapest, 1934 (Szt. István könyvek 114.).

ugyanakkor nem zárkózik el attól, hogy bármely politikai személyiséggel vagy csoporttal tárgyalásba bocsátkozzon. Ám végeredményben függetlenül attól, hogy győztese vagy vesztese volt a háborúnak, a Szovjetunió érdekszférájába került országok egyikében sem maradhatott meg a pápai nunciatura.

Magyarország

„Súlyos vesztesége a m. kat. egyháznak, hogy *Angelo Rotta* érsek, apostoli nuncius apr[ilis] 6-án kénytelen volt elhagyni állomáshelyét” – jelentette be Grósz József kalocsai érsek a magyar katolikus püspöki kar háború utáni első, 1945. május 24-én tartott értekezletén.²⁰ Ma már feloldhatjuk a források ellentmondását és kijelenthetjük, hogy nem az Ideiglenes Nemzeti Kormány, hanem a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság vezérletével működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEZB) intézkedéséről volt szó. Erre a legnyomósabb bizonyíték egy 1945. március 1-jei szovjet katonai feljegyzés a Budapesten maradt diplomatákról és külföldi szervezetek képviselőiről. A csupán hatfős listán utolsóként Gennaro Verolino uditore neve szerepelt, aki a Szentszék képviselőjének, Angelo Rotta nunciának a munkatársa volt. V. M. Molotov külügyi népbiztos a következő utasítást fűzte a jelentéshez: „Нужно выпроводить этих господин из Венгрии. Проследите за этим.”²¹ A szovjet intézkedést támasztja alá magának az érintetteknek, Angelo Rotta nunciának a történetekről szóló jelentése is: eszerint a SZEZB két orosz alkalmazottja szólította fel három napon belüli távozásra 1945. március 22-én, miután a többi semleges ország (Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Törökország) követségei is hasonló utasítást kaptak.²²

A szovjetekhez bejáratos Nagy Tőhötöm jezsuita egykorú naplófeljegyzése szerint Vorosilov maga is kellenetlenül állt a kiutasításhoz, egyedül nem akarta vállalni a felelősséget, ezért megkérdezte Moszkvát, de elutasító választ kapott.²³ Végül 1945. április 4-én Angelo Rotta pápai nunciust másodszor is, ezúttal véglegesen *persona non grata* nyilvánították. Aznap reggel két másik orosz tisztviselő jelent meg a nunciánál, és közölték:

20 *A magyar katolikus püspöki tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Szerk.: BEKE Margit. Argumentum, Köln–Budapest, 1996, 28. Az 1945. május 24-ére összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve.

21 „Ki kell tessékelní ezeket az urakat Magyarországról. Kísérjék figyelemmel.” AVP RF f. 06. op. 7. p. 28. gy. 371. 1. 6. A Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnök-helyettesének 44038 sz. jelentése V. M. Molotovnak, 1945. március 1., illetve Molotov utasítása Dekanazov külügyi népbiztos-helyettesnek címezve, 1945. március 8. (Verolino felettese, Angelo Rotta nuncius – és még néhány Budapesten maradt diplomata neve – nem szerepel a listán. A háborús körülmények között nyilván nem volt egyszerű feladat pontosan és hiánytalanul megállapítani az egyes diplomaták kilétét.)

22 MRKONJIC, Tomislav: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria (1920–1939)*. Gli archivi della Santa Sede e il Regno d’Ungheria (secc. 15–20). A cura di PLATANIA, Gaetano – SANFILIPPO, Matteo – TUSOR, Péter. Istituto delle Ricerche sulla Storia Ecclesiastica nell’Università Cattolica Peter Pazmany, Budapest–Roma 2008, 259. (Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Ser. 1., Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1.) A szerző, a Vatikáni Titkos Levéltár munkatársa, a leghitelesebb források alapján összegzi a történeteket: Rotta 1945. március 25-én és április 21-én kelt, Tardini helyettes államtitkárhoz intézett – ma még nem nyilvános – jelentéseit idézi. A jelentések tartalmával egybecseng P. Nagy Tőhötöm S. J. korabeli naplója is: OSzKK 216. f. 19. 6. e. 4. füzet, 1945. március 23-ai bejegyzés.

23 OSzKK 216. f. 19. 6. e. 4. füzet, P. Nagy Tőhötöm S. J. naplója, 1945. április 5.

nem lehet kivételt tenni. A távozásra 48 órát kapott.²⁴ Másnap, április 5-én a nuncius Budapesten még találkozott Grósz József kalocsai érsekkel, aki naplójában más szemponttal indokolta a döntést: „Az ok: a jelenlegi kormánynak nincsenek külföldi követői, tehát a külföldnek sem lehetnek itt követői. Az igazi ok: Moszkva nem akar tanúkat arra, ami itt történik.”²⁵

A Mindszenty-perben kémkedés vádjával elítélt Ispánki Béla szerint Rotta azt közölte Serédi hercegprímás temetési szertartása után a jelenlévő papokkal, hogy egy Vorosilov udvarias levelében felajánlotta: „magánszemélyként, mint szívesen látott vendég” Budapesten maradhat, de diplomataként nem, amit Rotta sajnálattal, de nem fogadott el. Úgy tudta, a szovjet kormány álláspontja az, hogy saját megszállási övezeteiben csak azoknak az országoknak a diplomáciai képviselőjét engedélyezi, amelyek a Szovjetunióval normális diplomáciai kapcsolatot tartanak fenn.²⁶

Csehszlovákia, Jugoszlávia

Míg Magyarország mozgásterét az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény korlátozta, addig a háborúból győztesként kikerült közép-európai államok külképviseletei és propagandaszervei általában eleve zavartalanul működhetek. Csehszlovákiával és Jugoszláviával nem szakadt meg sem jogilag, sem ténylegesen a Szentszék diplomáciai kapcsolata.

Csehszlovákia igen hamar kifejezte készségét a diplomáciai kapcsolatok megújítására, amire a Szentszék fogadókészségét fejezte ki. 1945 nyarán hivatalosan megerősítette Raffaele Forni prágai nunciaturai ügyvivő meghatalmazását, majd 1946 nyarán a pápa elfogadta az új csehszlovák követ megbízólevelét.²⁷ A helyzet az 1948. január 24-ei kommunista hatalomátvétel után változott meg. Az egyház- és vallásellenes intézkedéseket Josef Beran prágai érsek nem nézhette szórtalanul, és az új alkotmány előkészületekor levelet intézett a köztársasági elnökhöz, amiben kifejtette, hogy a katolikus intézmények az egyház életének nélkülözhetetlen részei, és kérte ezek jogi és gyakorlati helyzetének tisztázását, ami a Szentszékkel való jó viszony fenntartásához is alapvető. Javulást remélt a pápa személyét ért támadásokat illetően is.²⁸ „Jutalmul” 1949. júniusban letartóztatták és házi őrizet alá helyezték, miközben a csehszlovák kormány ügyvivőjének visszahívását kérte a Szentszektől. Prágában tehát a diplomáciai kapcsolatok megszakítása együtt járt a belső „rendcsinálással”.²⁹

Jugoszláviában Tito marsall azonnal egy radikális, forradalmi egyházpolitikába fogott. A partizáncsapatok által visszafoglalt területeken 1945 szeptemberére megöltek 2 püspököt, 243 papot, 19 egyházi személyt, 7 szerzetest és apácát; 164 papot letartózt-

24 MRKONJIC: i. m. 260.

25 Grósz József kalocsai érsek naplója 1944–1946. S. a. r. TÖRÖK József. Szent István Társulat, Budapest, é. n. [1995], 192.

26 ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Lámpás Kiadó, Abaliget, 1995, 36.

27 KAPLAN, Karel: *Stat a cirkev v Ceskoslovensku. 1948–1953*. Doplněk, Brno, 1994, 10.

28 *A katolikus egyház Csehszlovákiában. L’Osservatore Romano* 88 (1948) 154, 1948. július 5–6.

29 CHENAUX, Philippe: *L’Église catholique et communisme en Europe (1917–1989). De Lénine à Jean-Paul II*. Cerf, Paris, 2009, 211. (Cerf Histoire.)

tattak, 89-en eltűntek.³⁰ Alojzije Viktor Stepinac zágrábi érseket azzal a váddal, hogy a háború alatt együttműködött a horvát bábállamban Ante Pavelić – szerbek és muzulmánok tömegét legyilkoló, nácibarát – usztasa rendszerével, és helyeselte a szerb ortodoxok erőszakos áttérítését a katolikus hitre, 1945 májusában letartóztatták. Később kiszabadult, de miután visszautasította Tito marsallnak egy Rómától független, szerb–horvát nemzeti katolikus egyház létrehozására vonatkozó elképzeléseit, 1946 szeptemberében újból őrizetbe vették. Kéthetes tárgyalás után, 1946. október 11-én hazaárulás és háborús büntett vitatott vádjával tizenhat évi kényszermunkára ítélték.³¹ A Vatikánban már az érsek első letartóztatását követően belátták, hogy haladéktalanul kapcsolatba kell lépni Titóval. A Szentszék 1944-ig az emigrációban lévő királyi kormányt ismerte el, ám miután a partizánok és az emigránsok kiegyeztek egymással, a hivatalos vatikáni körök kijelentették: lehetséges Tito kormányának pápai elismerése.³² Ezzel elhárult a legfőbb akadály a vatikáni követ küldése elől. A diplomaták cseréjére 1945-ben sor is került.

A Szentszék első jugoszláviai követe 1945. október 22-én érkezett Belgrádba Joseph Patrick Hurley floridai püspök személyében. Bár a zágrábi érsek másodszori letartóztatását és elítélését jelenlétével nem tudta megakadályozni, a Szentszék mégsem szakította meg a kapcsolatokat Jugoszláviával. Ezt végül Tito tette meg évekkal később: provokációnak tekintette, hogy a pápa bíborossá kreálta a büntetését töltő Stepinacot, ezért 1952. december 17-én távoznia kellett a belgrádi nunciatura ügyvivőjének, Silvio Oddinak.³³ Hogy miért volt éveken át ily türelmes a Szentszék Jugoszlávia irányában? Igaz, a diplomáciai kapcsolatok már 1947-től – több konfliktussal terhelve – veszélyben forogtak. Tito marsall egy amerikai protestáns egyházi delegációnak ki is fejtette, hogy Jugoszlávia és a Szentszék közötti viszony javulása csak Rómától függ, de ennek jelét nem látni, olyannyira nem, hogy a helyzet szakításhoz is vezethet. Ennek a helyzetnek a fő okát Tito első helyen arra vezette vissza, hogy a katolikus egyház elveszítette azt a befolyását, amit még az Osztrák–Magyar Monarchia idején élvezett, és csak az ezt követő évek között említette a gazdasági okokat, elsősorban a földreformot, amely meghatározóan érintette az egyházi földbirtokot.³⁴ Ám épp erre az időre esett Jugoszlávia szakítása a Szovjetunióval. Úgy tűnik, épp ez a szakítás adja meg a magyarázatot, mivel a kommunista táboron belüli jugoszláv nemzeti különüt olyan reményt táplálhatott Rómában, hogy Tito egyházpolitikájában is külön útra tér.

Lengyelország

Sajátosan alakult a lengyel–szentszéki diplomáciai kapcsolat. Csehszlovákiához hasonlóan – jogi szempontból, az államiság helyreállításának időpontjában – 1945-ben *Lengyelországban* sem volt hivatalos diplomáciai képviselője a Szentszéknek, de 1945.

30 VOLOKITINA–MURASKO–NOSZKOVA: *i. m.* 488.

31 GARF f. 6991. op. 1. gy. 134. l. 74. Kivonat V. Ivanova: Demokratycieszkoje preobrazovanyije v Jugoszlaviji (Demokratikus átalakulás Jugoszláviában) c. cikkéből, *Bolsevik*, 1947/2. sz. 49. o.; CHENAUX: *i. m.* 208.

32 VOLOKITINA–MURASKO–NOSZKOVA: *i. m.* 489.

33 STEHLE: *i. m.* 243–244.

34 GARF f. 6991. op. 1. gy. 134. l. 139–140. Tito marsall amerikai protestáns vezetőket fogadott, 1947. augusztus 3. [TASZSZ-jelentés, 1947. augusztus 6.]

július 20-án – a londoni lengyel emigráns kormány tiltakozása ellenére – visszatérhetett a németek által 1942-ben Franciaországba internált August Hlond poznań-gnieźnoi érsek, bíboros-prímás. Hlond Rómában a pápai Államtitkárság első szekciójának titkáráról, Domenico Tardinitól 1945. július 8-án meghatalmazást (*facultas specialis*) kapott arról, hogy joghatósági felhatalmazása van „az egész lengyel területen”, és egy pápai legátus, azaz követ státusával rendelkezik.³⁵ E kérdésről persze azt is tudni kell: német történészek vitatják a felhatalmazás tényét, illetve annak kiterjedtségét. Ez a meghatalmazás – ha egyáltalán létezett – nem rögzítette kifejezetten, hogy az 1939-es határok közötti Lengyelországról van-e szó, amelyre az 1925-ös konkordátum vonatkozott, vagy az 1945-ben ténylegesen újraírt államhatárokról. A Szentszék joggyakorlata szerint mindenesetre csak olyan területekre vonatkozhatott, amelyre az 1925-ös lengyel konkordátum hatálya kiterjedt, a Szentszék ezt vette tekintetbe az 1933-as német birodalmi konkordátumban is. Kivételt csak a danzigi püspökség képezett, mivel Danzigot joghatóság szempontjából kivett (*exempt*) püspökségként 1925-ben a varsói nunciushoz rendelték. Még alig zárult le a potsdami konferencia (1945. június 17.–1945. augusztus 2.), amikor Hlond bíboros augusztus 15-én – hivatkozva a Szentszéktől kapott speciális felhatalmazásra – öt lengyel prelátust apostoli adminisztrátorrá nevezett ki a lengyel állam által birtokba vett német birodalmi területekre, az Odera–Neisse határvonalától keletre. Ám eredménytelenül fáradozott azon, hogy intézkedését a varsói kormány úgy tekintse, mint a lengyel állam új határainak, és az ideiglenes kormánynak Vatikán általi elfogadását. A Szentszék ugyanis nem csatlakozott a potsdami konferencia döntéséhez, amellyel a szövetségesek megvonták az elismerést a londoni lengyel emigráns kormánytól, és helyette a varsói ideiglenes kormánnyal létesítettek diplomáciai kapcsolatokat.

Viszonzásul a varsói lengyel kormány sem ismerte el az apostoli adminisztrátorok ki nevezését, majd 1945. szeptember 14-én felmondta az 1925-ben kötött konkordátumot az azal az indokkal, hogy azt a Szentszék egyoldalúan megszegte, amikor német nemzetiségű püspököt, illetve adminisztrátort nevezett ki Chełmno (Holm, Kulm) és Poznań-Gnieźno lengyel püspökségek élére.³⁶ A szűkszavú indoklás mögött Lengyelország világháború alatti sorsa áll. 1939 őszén a Német Birodalomhoz csatolták előbb Gdańsk szabad várost, majd a lengyel állam nyugati területeit, amit igen megsínylett a katolikus egyházszervezet, mert a megszállás miatt teljesen vagy részben elcsatolódtak bizonyos egyházkormányzati egységek. A beolvasztott területeken erőteljes németesítés kezdődött, belcérteve a lengyel egyházszervezet megsemmisítését is. Miután a chełmnoi egyházmegye püspöke emigrált, a Szentszék 1940 decemberében mint apostoli adminisztrátorra a lengyelellességéről híres gdanski püspökre, a német származású Karol Maria Splette bízta az egyházmegye kormányzását. Ezzel az intézkedéssel Róma megsértette a konkordátumot, mert annak 9. cikkelye értelmében – hasonlóan a cseh és román megegyezésekhez – a Lengyel Köztársaság egyetlen területe sem lehet olyan püspök fennhatósága alatt, aki a lengyel állam határain *kívül* tartózkodik. Az ideiglenes lengyel kormány szerint a kinevezéssel XII. Pius lényegében elismerte Hitler lengyelországi rablásait. A másik komoly kifogást a gnieźno-poznańi egyházmegye megosztása kapta: a Vatikán a lengyel népesség kitelepítése és az egyház megsemmisítése miatti aggodalmában ugyanis külön aposto-

35 KOPIEC, Jan: *Polen. In Kirche und Katholizismus seit 1945. Band 2. Ostmittel-, Ost- und Südosteuropa.* (Hg. Gatz, Erwin.) Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999, 103.

36 STEHLE: *i. m.* 239.

li adminisztrátort nevezett ki a német (előbb Józef Paechet, utóbb Lorenz Breitingert), és külön a lengyel nemzetiségűek számára (Walenty Dymek püspököt).³⁷ Ezt 1945-ben ugyancsak a 9. cikkely megsértéseként értelmezték, amennyiben a Lengyel Köztársaság katolikus hierarchiáját – a szertartásokat leszámítva – semmiféle nemzeti alapon nem lehetett volna felosztani.³⁸ Az indoklásban tetten érhető a lengyelek érzékenysége: az első világháború után önálló államiségét visszanyert országnak – akárcsak az újonnan megalkotott Csehszlovákiának – rendkívül fontos volt határainak sérthetlensége, mindkét ország esetében ezért szerepelt a Vatikánnal kötött egyezményekben az a kitétel, hogy az egyházkormányzati felosztásnak szinkronban kell lennie az államhatárokkal, és hogy az egyházmegyéik központjainak kizárólag az országhatárokon belül kell lenniük.

Holott a történeteknek lehet egy másik olvasata is: eszerint Lengyelországban a Szent-szék ugyanazt cselekedte, ami Észak-Olaszországban a náci megszállás idején. Azaz a Vatikán egyik esetben sem kívánt együttműködésre lépni a tényleges hatalommal, amit a náci megszállás elismeréseként értékelhettek volna, ezért tartózkodott új püspökök kinevezésétől, és csupán apostoli adminisztrátorokra bízta egyes püspökségek irányítását. Lengyelországban vegyes lakosságú területekről volt szó, amelyek közel estek a német határhoz, így ez utóbbi nemzet képviselőiből választott adminisztrátorokat. A vitatott és tagadhatatlanul ellentmondásos háború alatti kinevezések ürügyén a varsói kormány tehát maga bontotta fel a konkordátumot és szakította meg a diplomáciai viszonyt, ami előrevetítette a kíméletlen laicizálás kezdetét.

A *L'Osservatore Romano* 1945. szeptember 26-ai száma közzétett egy hivatalos kommunikét a lengyel konkordátum kérdéséről, amely cáfolni igyekezett a Vatikánnak címzett varsói vádatokat. Elsődlegesen azt bizonygatta, hogy annak idején a gnieznoi és poznańi püspökségekkel kapcsolatos rendelkezések a náci megszállásból eredő rendkívüli helyzet és azon szükségesség diktálta, hogy ne hagyják sokáig a hívőket lelki vezető nélkül. A továbbiakban a kommuniké röviden felsorolta a konkordátum feltételeinek megsértését, amit a lengyel ideiglenes kormány követett el: a püspökség, a papság és a hívők számára megtiltották a közvetlen érintkezést a Szentszékkal (a konkordátum 2. cikkelye), püspököket és papokat tartóztattak le (20. és 22. cikkely), magánszemélyeknek és egyházi létesítményeknek nem fizették ki az állami támogatásokat (24. cikkely). A lengyel ideiglenes kormány Vatikán általi elismeréséről a kommuniké így nyilatkozik: „maga a tény, hogy megszegték a kétoldalú megállapodást, nem engedi meg annak feltételezését, hogy valóban számítanak az elismerésre.”³⁹ Róma nem is engedett: nunciust nem Varsóba, hanem a londoni lengyel emigráns kormányhoz küldött Filippo Cortesi érsek személyében, pontosabban nem változtatott a nuncius személyén, mert Cortesi már 1936-tól ellátta ezt a feladatot, de a második világháború kitörését követően kénytelen volt elhagyni Lengyelországot. 1947-ben bekövetkezett haláláig viselte a nunciusi címet, elhunyt után azonban a Szentszék nem nevezett ki újabb nunciust, ezt a posztot csak 1975-től töltötték be ismét, elsőként Luigi Poggi érsek.

37 KŁOCZOWSKI, Jerzy–MÜLLEROWA, Lidia–SKARBEK, Jan: *A katolikus egyház Lengyelországban*. METEM, Budapest, 1994, 346–351. (Ecclesia Sancta 8.)

38 AVP RF fond 56b. op. 6. p. 45. gy. 60. A lengyel kormány kommunikéja a vatikáni kapcsolatok tárgyában. A TASZSZ jelentése. Varsó, 1945. szeptember 14.

39 AVP RF f. 56b. op. 6. p. 45. gy. 60. Hírvégnyökségi jelentés, 1945. szeptember 27.

A konkordátum felmondásával a többségében kommunistákból álló kormány megfosztotta a katolikus Lengyelországot a Vatikánnal való együttműködés eszközeitől, és ez riasztó tény volt Közép- és Kelet-Európa többi országának, amelyek hasonló körülmények közé kerültek. A lengyel katolikus egyház elvesztette a nemzetközi jog által védett státusát, ugyanakkor a püspöki kinevezésekhez többé nem kellett állami beleegyezés. Feltehetően egy nunciusnak Varsóba való küldésével és ezáltal Lengyelország új kormányának elismerésével a lengyel katolikus egyház sem kerülte volna el a későbbi sürölődásokat, azonban a kapcsolat fenntartása valószínűleg csökkentette volna az országra nehezedő szovjet nyomást, és talán azokat a nemzeti kommunista erőket is erősíthette volna, amelyek nem pusztá manővernek tekintették az egyházzal kötött kompromisszumos megállapodást 1950-ben.

XII. Pius alatt nemcsak a londoni lengyel emigráns, hanem az ugyancsak emigrációba kényszerült litván kormány is tovább működtethette vatikáni követségét, tehát e két menekült kormánynak a Vatikán szempontjából jogérvényes diplomáciai missziója működött a Vatikán mellett. Változás 1958-ban következett be, amikor az új pápához (XXIII. János) a fennálló szokás szerint új megbízólevél kellett, amit a száműzetésben lévő kormányoktól az Államtitkárság immár nem fogadott el. A háttérben állítólag egy XXIII. János pápa és Wysyński lengyel kardinális közötti egyeztetés állt, amelynek következtében a pápa elhatározta, hogy nem fogadja el sem a lengyel, sem a litván menekült kormány részéről kiállított megbízólevelet. Így lényegében megszűnt a két emigráns kormány vatikáni képviselője. Mégis, a diplomáciai missziók névjegyzékében továbbra is bennmaradt Lengyelország is, Litvánia is, azonban az országnév alatt sem nagyköveti, sem követi vagy más diplomáciai minősítés nincs. Csupán felelős ügyvivőt tüntettek fel, de az ezt követő kettőspont utáni vízszintes vonal jelezte, hogy ténylegesen ilyen sincs. Az amerikaiak által igen komolyan támogatott lengyel és litván emigrációnak ennyit sikerült elérnie. „Ha mindez valóban igaznak bizonyul, úgy egy jellegzetes vatikáni diplomáciai megoldással gazdagodik a klerikális képmutatás adattára” – állapította meg a római magyar követ.⁴⁰ Azzal, hogy nem ismerték el a két emigráns kormány képviselőinek követi címét, ezentúl csak az emigráns kormányaiktól fenntartott követségek egyszerű vezetőinek (*gerente*) tekintették és címezték őket, és nem viszonozták saját képviselővel. (A londoni emigráns kormányt egyébként 1972-ig Kazimierz Papée képviselte a Szentszéknél).⁴¹ A diplomáciai kapcsolatok végül csak a szovjet birodalom széthullásával, 1989-ben álltak helyre.

Románia

Romániában az a helyzet állt elő, hogy mivel az 1944. augusztus 23-ai átállást követően a király és a személyéhez akkreditált diplomáciai testület tagjai – a diplomáciai jogok felfüggesztésével – a helyükön maradtak, az országnak lehetősége nyílt arra, hogy az összes semleges országbeli külképviseletét fenntartsa. Bukarestben tehát tovább szolgálhatott az olasz Andrea Cassulo, aki már 1936 óta volt itteni nuncius. S ami az orosz ortodox egyház esetében elképzelhetetlen, nem az a román ortodoxok esetében (legalábbis

40 MNL OL XIX-J-1-j-001221 1945–64. Olaszország (10. doboz, 5/c tétel) Simó Gyula római követ jelentése, Róma, 1958. január 28.

41 KOPIEC: *i. m.* 104.

a hatalom reményében): a két, korábban rivális keresztény egyház képes létrehozni egy kormány- és szovjetellenes frontot. A gyanúra az adott alapot, hogy Andrea Cassulo apostoli nuncius és Alexandru Theodor Cisar, a bukaresti latin főegyházmegye érseke 1946 elején meglátogatta a romániai pátriárkát, Nicodim Munteanut, a kommunizmus harcos ellenfelét. Egyes források szerint Cassulo és Cisar évfordulós medált vittek Nicodem pátriárkának a pápától, és felajánlották neki „a kelet bíborosa” címet, hogy így tegyék lehetővé számára: az összes kelet-európai ortodox egyház nevében tárgyaljon Rómával.⁴² Cassulót a hatóságok meg is próbálták kompromittálni a háborús bűnösnek kivégzett Ion Antonescu marsall ellen folytatott bírósági eljárással összefüggésben. Miután így Cassulo kvázi persona non grata lett Romániában, a Szentszék Gerald Patrick O'Hara internunciust, korábbi savannahi püspököt nevezte ki 1946-ban utódjának. A nehézségek ellenére Cassulo nuncius egészen 1947. márciusi elutazásáig óvta a román katolikus egyház biztonságát és fenntartotta a kapcsolatot a románokkal, főképp a politikai és diplomáciai közzel, miközben a román hivatalnokok, csakúgy, mint idővel szerte Kelet-Közép-Európában mindenütt, azt feltételezték, hogy a bukaresti apostoli nunciatura egyfajta vatikáni hírszerzőhivatal. 1947 nyarától feltűnően sok papot vádoltak meg kémkedéssel, sőt Cassulo távozása után a hatóságok az új internunciust, O'Harát és kollégáit, Guido del Mestrit és John C. Kirköt tekintették idegen ügynököknek.⁴³

1948. július 17-én az egyetlen cikkelyből álló 151. számú rendelet felmondta Románia és a Szentszék közötti konkordátumot: „A pápa és Románia között 1927. május 10-én megkötött konkordátum, valamint a további megállapodások, amelyek a konkordátum életbe léptetéséhez kapcsolódtak, jelen törvény megjelenésével érvényüket veszítik. Ettől a naptól a konkordátum, valamint a további megállapodások és rendelkezések kötelező jellege és alkalmazása megszűnik. Az 1929. június 12-i törvény, amely ratifikálta a konkordátumot, valamint a megállapodást megerősítő további törvények érvényüket veszítik.”⁴⁴ A romániai katolikus egyház és a Szentszék közötti kapcsolatot lényegében elvágta az augusztus 4-én elfogadott vallási törvény 40. cikkelye, mely kimondta, hogy egyetlen vallási közösségnek és azok vezetőinek sem lehet kapcsolata a külfölddel, csak a vallásügyi minisztérium engedélyével a külügyminisztériumon keresztül. Bukarestből Gerald Patrick O'Hara nunciust 1950-ben utasították ki kémkedés vádjával, ami teljesen új elem a többi kelet-közép-európai nunciatura megszüntetésének indoklásában. Ottmaradása esetén kétség kívül csak szaporította volna az akkoriban elharapódzott koncepciós perek áldozatainak számát.

Albánia, Bulgária

A keleti tömb katolikus múltú országai mellett a vallásilag muszlim vagy ortodox többségű államaiban is csak ideig-óráig működött a második világháborút követően szentszéki követség. Kiutasítás lett a sorsa 1945 májusában a tiranai apostoli delegátus-

42 VASILE, Cristian: *The Apostolic Nunciature in Romania at the beginning of the communist regime*. Instituto Romeno Di Cultura e Ricerca Umanistica (Venezia) Annuario. A cura di Șerban MARIN, Ion BULEI, Rudolf DINU. Casa Editrice Enciclopedica, Bucarest, 4 (2002), 256–257.

43 Uo. 259.

44 GARF f. 6991. op. 1. gy. 733. l. 69. Az egyházak jogi helyzete Romániában. A lap tetején kézírással: Из журнала Ведомости польск[ой] пр[авославной] ц[ерк]ви 6–12, 1948 г. стр. 39.

nak, Leone Nigrisnek, és idővel Enver Hodzsa Albániaja lett a világ első, alkotmányban is deklarált „ateista állama”. A háborúból ugyancsak vesztesként kikerült Bulgáriában 1925 óta volt – diplomáciai státus nélkül – állandó képviselője a Szentszéknek, kezdetben apostoli vizitátorként, 1931-től apostoli delegátusként. 1934-ig e minőségben Agostino Roncalli, a későbbi XXIII. János pápa tevékenykedett, utóda Giuseppe Mazzoli lett – és az ő váratlan halálát követően (1945. december 8.) a teendőket már csak ideiglenes megbízott látta el, aki egyik külföldi útja után nem térhetett vissza.⁴⁵ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság az általa irányított, Magyarországgal szomszédos országok közül csupán Ausztria esetében járult hozzá a kapcsolatok újbóli felvételéhez, így ott 1945 után folyamatosan működhetett a pápai követ, a Vatikánban pedig az osztrák követ, holott az osztrák állam és a Vatikán közötti 1934-es konkordátum érvényességéről vita folyt a két fél között.

KÍSÉRLETEK A MAGYAR–SZENTSZÉKI DIPLOMÁCIAI KAPCSOLAT NORMALIZÁLÁSÁRA⁴⁶

Angelo Rotta 1945. áprilisi kiutasításával megnehezült a magyar püspöki kar kapcsolattartása a Szentszékkel. Alig foglalta el az esztergomi érseki széket Mindszenty József, amikor október 10-én már levélben kérte XII. Pius pápától a diplomáciai kapcsolat újjáélesztését.⁴⁷ Az Államtitkárság két legbefolyásosabb személyisége konstruktívan állt a kéréshez, Montini azt is kijelentette, hogy „a Szentszék már várja a napot, amikor a magyar kormány kérni fogja a nunciatura újból való felállítását. Bár igaz, hogy nem a magyar kormány utasította ki a Nuncius urat, hanem a szovjet, mégis most a kormány részéről kell kiindulnia az első lépésnek, mert az tudja, hogy vajjon [!] nem fogja-e a szovjet újból visszaküldeni a Szentatyá követségét s egyáltalán, hogy beengedi-e az országba. Továbbá a kormány tudja megadni a biztosítékokat, amelyeket ezennel kér is a Szentszék, t. i. diplomáciai testülete tagjainak sértetlenségét, az épület területenkívüliségét és a szabad összeköttetést a Vatikánnal. A lakást és ellátást illetően nem igényel a Szentszék semmivel sem többet és jobbat, mint ami most a többi magyaroknak is osztályrésze.”⁴⁸

A hercegprímás meg sem várta levelére a hivatalos választ, amikor október 27-én arról értesítette dálnoki Miklós Béla miniszterelnököt, hogy – amint egyébként már meg is tette – személyesen kívánja a Szentszék felkérni a diplomáciai kapcsolat sürgős felvételére. A kormány válasza nem volt elutasító.⁴⁹ Az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokat követően az új miniszterelnök, Tildy Zoltán – alighogy bemutatta kormányát

45 FEIGE, Gerhard: *Bulgarien, Kirche und Katholizismus seit 1945, II. Ostmittel-, Ost- und Südosteuropa*. (Hg. Gatz, Erwin). Ferdinand Schöningh, Paderborn–München–Wien–Zürich 1999, 58.; <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bmazzoli.html>.

46 A kérdéstről bővebben lásd BALOGH Margit: *A szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben*. In: *Magyarország és a római Szentszék. I. m.* 367–426.

47 Prímási Levéltár, Esztergom (EPL), Processus Joseph Card. Mindszenty V-700/27. 248. fol. Mindszenty József levele XII. Pius pápához, Esztergom, 1945. október 10. Ugyanez kéziratos piszkozatban: V-700/32. 2. fol. (Másolatban Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTTL] 3.1.9. V-700/27. és 32.)

48 OSZKK 216. f. 19. ö. e. 300–303. fol. P. Nagy Töhötöm S. J. naplója. Róma, 1945. október 23.; uo. 48. ö. e. 5. fol. „Jelentés a 2. római tartózkodásom alatt elért eredményekről (1945. október 11–november 19.)” Róma, 1945. november 21. „Alessandro” [=P. Nagy Töhötöm] aláírással Mindszenty József hercegprímás részére.

49 Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár 274. f. 7/247. ö. e. 39. 40. 41. és 42. fol.

a parlamentben – a régi világot idézően november 16-án Varga Béla plébános, kiszagda-párti politikus kíséretében tisztelgő látogatást tett Mindszenty József hercegprímásnál. A hercegprímás kifejtette előttük, hogy ellenzi a köztársasági államforma kérdésének felvetését, és ha annak elnapolása nem lehetséges, akkor népszavazás kiírását javasolja. Mindszentyt vendégei egyetértésükről biztosították, majd Tildy tolmácsolta a kormány óhaját, hogy „mielőbb diplomáciai kapcsolat létesüljön a Vatikánnal”.⁵⁰

A kezdő lépések tehát megtörténtek a kapcsolatok normalizálása érdekében, de a magyar kormány nem használta ki a fegyverszünet és a békeszerződés közötti kedvezőbb légkört a visszatérő nuncius fogadására, és nem szorgalmazta eléggé az egész katolikus társadalom egyetemesen megnyilvánuló óhaját a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál. Ugyanakkor a hercegprímás sem hagyott kétséget afelől, hogy kezében kívánja tartani a kezdeményezést.

A hercegprímás közvetítő szerepére két, ekkoriban esedékes római útján nyílt lehetőség. Az első utazásra 1945. november 29. és december 13., a másodikra 1946. február 18. és március 18. között került sor. Emlékirataiban a két utazást – legalábbis a diplomáciai kapcsolatok egyengetését tekintve – nem különbözteti meg, holott időközben markáns változás következett be helyzetmegítélésében. Mindszenty már az első pápai audiencián feltárta a magyar katolicizmus helyzetét. „Amikor kijelentettem, hogy az új kormány miniszterelnöke kéri a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását a Szentszékkal, azonnal intézkedni akart, hogy Angelo Rotta nuncius induljon Budapestre.”⁵¹ Az emlékiratok szövege itt Mindszenty kételyével folytatódik: „De elkomorult az arca, amikor gyanúmat evvel az ügygel kapcsolatban feltártam.”⁵² Mindszenty egyébként már az említett Tildy-látogatás felidézésekor is gyanakvásáról ír: felmerült benne, hogy „az oroszok ezzel az indítvánnyal akarnak jó benyomást kelteni a Vatikánban”, és vele akarják szállíttatni a jó hírt, hogy ellensúlyozzák a vallásellenes megnyilvánulásokat feltáró jelentéseit.⁵³

A pápai kihallgatás több évtized távlatából rekonstruált jelenetében összemosódnak a két utazás történései. Mindszentynek 1945 decemberében – ha a gyanú netán már körvonalazódott is benne – még nem volt igazán komoly oka kételkedni abban, hogy az új magyar kormány szavahihető, és nem idegen érdekeket szolgál. Rómából hazatérve két nap múlva közölte is a kormányfővel, hogy a Vatikán örömmel fogadta a diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló kezdeményezést, részéről „a kapcsolatok felvételének akadályai nincsen”, és Angelo Rotta érsek, eddigi nuncius Magyarországra küldésében gondolkodik. „Feltételezi a Szentszék, hogy a nuncius ugyanazt a szerepet és helyet tölti be a budapesti

50 *A magyar katolikus püspöki tanácsok története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. I. m.* 66. Az 1945. december 20-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve. (A jegyzőkönyvben 1945. november 13. szerepel a találkozás időpontjaként, de ez gépelési hiba, mert miniszterelnöki minőségben Tildy még nem tehetett tiszteletét Mindszenty-nél, miután csak két nap múlva, november 15-én lépett hivatalba. Más forrásokban – így például Mindszenty József emlékirataiban – a miniszterelnöki látogatás napja helyesen, november 16-ára keelve szerepel.)

51 MINDSZENTY József: *Emlékirataim*. Szent István Társulat, Budapest, 1989, 109.

52 Uo. – A szakirodalom is az első úthoz köti az idézett tartalmat, lásd például GERGELY Jenő: *A 20. században*. In *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. ZOMBORI István. METEM, Budapest, 1996, 276; LOMBARDI, Lapo: *La Santa Sede e i cattolici dell'Europa Orientale agli albori della guerra fredda*. Editrice Pontificia Università Gregoriana–METEM, Róma–Budapest, 1997, 103; GERGELY Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1948–1990)*. In *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk. PRITZ Pál. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 79.

53 MINDSZENTY: *i. m.* 105.

diplomáciai testületben, mint a múltban és mindenütt”⁵⁴ – e mondattal a katolikus országokban hagyományá vált szerepkörre, a diplomáciai testületben rangelsőséget jelentő *doyenségre* történt utalás. Az a gesztus, hogy Rottát kívánták visszaküldeni Budapestre, tükrözte az említett szentszéki álláspontot: a diplomáciai kapcsolatok folytonosak, és *de iure* nem szakadtak meg.

A hercegprímás a püspöki kar tagjainak hasonlóképp nyilatkozott. Első római útjáról visszatérve Mindszenty tehát nem mondott semmi olyasmit, ami fenntartásaira utalt volna, inkább ő maga is szorgalmazta a diplomáciai kapcsolatok újbóli felvételét. A nyilvánosságot csupán a saját értelmezésű világpolitikai helyzetképébe nem avatta be: „a Vatikán és a szovjet korábbi feszült viszonyában semmi kedvezőbb változás nincs, egyelőre erre kilátás sincs. A távolabbi jövőre nagy missziós reményekkel foglalkoznak a Vatikánban.”⁵⁵

Némileg másként látta és értékelte a Vatikán kelet-európai politikáját a pár héttel a hercegprímás előtt Rómában járt P. Nagy Töhötöm jezsuita. Híreit főleg a pápa bizalmasaitól „csipegette” fel, többek között az ugyancsak jezsuita P. Robert Leibertől, XII. Pius magántitkárától. Tőle hallotta, hogy *a Vatikán feltétlenül fel akarja venni a kapcsolatokat Moszkvával*, az évek alatt több diplomáciai csatornát is megmozgatott, elsőként évekként ezelőtt az ankarai internunciust, majd a néhai Rooseveltt amerikai elnök megbízottját, aktuálisan pedig Stockholmon keresztül próbálnak közelebb jutni mindkét oldalról. Épp ezért kellemtelen Rómának, ha egyes főpapok – kimondatlanul is utalva a politikai pártok részéről sérelmezett primási választási körlevélre⁵⁶ – elmérgesítik a helyzetet.⁵⁷ A páter hasonló szűrt le az október 23-ai pápai kihallgatáson elhangzottakból is: a pápai vonal magáévá tette a szovjetekkel való *modus vivendi* keresését.⁵⁸

XII. Piusnak ugyanakkor nem voltak illúziói a szovjet rendszer természetét, Közép- és Kelet-Európa irányában tanúsított hódító céljait illetően. A kommunizmus terjedésének veszélye, az oroszországi katolikus hívek iránti felelősség, a kételkedés Sztálin szavai-

54 „...a Vatikánban jelentettem a m. kir. kormány ama elhatározását, hogy a Vatikánnal keresi a diplomáciai kapcsolatok felvételét”. A levél szerint ennek a Vatikán részéről akadályai nincsen, s hogy Angelo Rotta személyére gondolnak. EPL Processus V-700/27. 247. fol. Mindszenty József levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. Esztergom, 1945. december 15. (Ugyanez a levél kézírásos piszkozatban: ÁBTL 3.1.9. V-700/32. 1. fol.); EPL V-700/27. 246. fol. és ÁBTL 3.1.9. V-700/32. 4. [11.] fol. Mindszenty József 4045/1945. sz. levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez. Budapest, 1945. december 20. Gépelt másolat.

55 *A magyar katolikus püspöki tanácsok története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között. I. m.* 65. Az 1945. december 20-ára összehívott püspöki értekezlet jegyzőkönyve, 2. napirendi pont.

56 A közelgő nemzetgyűlési választások alkalmából 1945. október 18-án kibocsátott körlevél a primás aláírásával, de a magyar püspöki kar nevében jelent meg. Jogos és erős kritikával illette a belpolitikai fejleményeket, implicit módon arra szólította fel a hívőket, hogy a kiszagda felé orientálódjanak, ezáltal elősegítette a polgári erők egységének létrejöttét. E körlevél volt az első, amely ország-világ előtt feltárta a magyar demokrácia korlátait és válságát, s e válság alapvető okaként a természettörvények mellőzését, Isten tagadását, a kommunista pártpolitikát, a rendőrségi túlkapásokat jelölte meg. Tartalma miatt a politikai pártok példátlan beavatkozásnak minősítették a napi politikába és a választási küzdelembe. A körlevél publikált szövegét lásd *Mindszenty okmánytár: Pásztorlevelek, beszédek, nyilatkozatok*. I. kötet, Mindszenty tanítása. Szerk. VECSEY József. München, 1957, 70–76.

57 OSzKK 216. f. 19. ö. e. 313–314. fol., P. Nagy Töhötöm S. J. naplója. Róma, 1945. november 1.

58 OSzKK 216. f. 19. ö. e. 300–303. fol., P. Nagy Töhötöm S. J. naplója. Róma, 1945. október 23., uo. 48. ö. e. 10. fol. „Jelentés a 2. római tartózkodásom alatt elért eredményekről (1945. október 11–november 19.)” Róma, 1945. november 21. „Alessandro” [=P. Nagy Töhötöm] aláírással Mindszenty József hercegprímás részére.

ban folyton arra készítette, hogy ne szűnjön meg hatékony ellenszert keresni a nyugati keresztény civilizációt fenyegető veszélyre. A Szentszék keleti politikája azonban sokkal árnyaltabb és összetettebb volt, semhogy egyértelműen elköteleződött volna, vagy netán a két politikai blokk között egyensúlyozva ne a semlegességet öltse magára. „A kommunizmussal szembeni reakció a politikait megelőzve erkölcsi és vallási jellegű” – olvashatjuk az Államtitkárság által 1948. januárban készített, a nunciusokhoz intézett utasításokat tartalmazó feljegyzésben.⁵⁹

Külső szemlélő számára úgy tűnt tehát, teljes az összhang, és hamarosan ismét elkezdheti működését a nunciatura. Menet közben azonban egy másik, látszólag jelentéktelen probléma merült fel: mégpedig a nuncius *doyenségének* kérdése. 1815 óta, amikor Bécsben megalkották a diplomáciai képviselők rangsoráról szóló nemzetközi szabályzatot, a pápa követe – akit *decanus*-nak, *doyennek*, azaz legelsőknek, legidősebbnek neveztek – a katolikus országokban mindenkor, másutt általában az első helyet foglalta el a diplomáciai testületekben, függetlenül attól, hogy mikor adta át ténylegesen megbízólevelét. 1945 után az első külföldi diplomata, akit Magyarországra kineveztek, nem volt más, mint Gregorij Maximovics Puskin szovjet követ. . . A szokványos diplomáciai koreográfia hirtelen egy vallásnélküli világbirodalom és a katolikus egyház közötti presztízs kérdéssé változott.⁶⁰ A Vatikán nagyvonalúan legyinthetett volna: nem ettől teszi függővé a Magyarországgal való diplomáciai viszony felvételét. Minden jel arra mutatott, az egyetlen nyitott kérdés: mikor térhet vissza a nunciatura Budapestre.

Amikor Mindszenty József bíborossá kreálása alkalmával másodjára járt Rómában, írásban is jelentést tett a magyarországi állapotokról, amelyben egyfelől megismételte a magyar kormány az irányú óháját, hogy „az Apostoli Szék és Magyarország között a nyilvános kapcsolatok újra megköttessenek”, ám ezúttal már személyes fenntartásait is megfogalmazta. Legalábbis egyértelműen erre utal a jelentésére március 14-ei keltezésrel érkezett válasz: „Aligha kell mondanom, hogy egy ilyen kívánsággal egyetért a pápa Őszentsége” – kezdte Montini a lényeggel egyetértő válaszlevelet, majd egy barokkos körmondat után a fenntartás szavait tolmácsolta: „mivel részedről is kétely merült fel, meg kell vizsgálni, hogy nem merült-e fel valami akadály a javaslatlalt kapcsolatban.”⁶¹

Mindszenty 1946 februárjára vált bizalmatlanná az új kormányzat szándékainak őszinteségét illetően, erre 1945 végén még nem volt alapos oka. Második római útja előtt azonban történt valami, ami radikálisan átformálta a kormányról alkotott ítéletét: ez pedig nemigen lehet más, mint a szemében puccszerűen törvénybe iktatott *köztársasági államforma*. A Nemzetgyűlés 1946. január 31-én fogadta el az 1946. évi 1. törvénycikket,

59 Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMAE), Série: Europe 1944–1949, Saint-Siege 1944–1949, dossier 9. Le Saint-Siege et la pol extérieure 01.01.1947–30.05.1948; CHENAU: i. m. 173–174. (Kiemelés a szerzőtől.)

60 Hasonló esetre már volt példa, amikor 1929-ben Németországban a távozó Pacelli nuncius után rangban a legidősebb Kresztinszkij orosz nagykövet lett. Az új nuncius kinevezésével felmerült a kérdés, hogy *decanus natus*-nak tekinthető-e, amihez Japán és Szovjet-Oroszország nem járult hozzá (a dolog pikantériáját csak fokozta, hogy a *doyenségre* aspiráló orosz követ hazáját, Szovjet-Oroszországot a Németországban diplomáciai képvisellel bíró államok egy része még nem ismerte el). Lásd *A vatikáni magyar követ jelenté...* Összeáll. és bev. B. LŐRINCZ Zsuzsa. Kossuth Kiadó, Budapest, 1969, 195.

61 EPL Processus V-700/30. 80–81. fol. G. B. Montini substitutus 110.941. sz. levele Mindszenty József bíboros érsekhez. Vatikán, 1946. március 14. Eredeti, autográf. Magyarul, a tanulmányunkban közöltől stílusosan eltérően: EPL Processus V-700/30. 79–80. fol.; gépelt másolat uo. V-700/27. 249. fol. (Másolatban ÁBTL 3.1.9. V-700/30. és V-700/27.)

amely eltörölte a királyság intézményét, és Magyarországot köztársasággá nyilvánította. Mindszenty az állam–egyház évezredes olajozott viszonyrendszerét látta veszélyeztetve, az ő ideális államformája a királyság volt és maradt, amiben a hercegprímás közjogi szerepköre is gyökerezett. Ezért gondoljuk úgy, hogy a hercegprímásban a köztársasági államforma keresztülvitele miatt alakult ki fenntartás a nunciatura visszaállítását illetően, s bár emlékirataiban nem részletezte különösebben a gyanúját, de az kitűnik, hogy szerte a magyar kormány ezáltal szeretne kedvező színben feltűnni a Vatikán előtt, és hogy a nuncius akkreditálását mind a szovjetek, mind a magyar kormány saját igazolásukra akarják kihasználni, leplezve egyházellenes törekvéseiket. Véleményét tolmácsolva Mindszenty lényegében lebeszélte a pápát a diplomáciai kapcsolatok *haladéktalan* újrafelvételéről, miközben *hosszú távon* természetesen az akadálytalan szentszéki érintkezésben volt érdekelt, hiszen nuncius híján a magyar egyház elszigetelődött Rómától.

Úgy tűnik, 1946 tavaszára-nyarára a Vatikánban is lelohadt a kapcsolatok újjáélesztése iránti első lelkesedés, és azon is skrupulizáltak, hogy a kormány szándéklevelét Esztergomba, és nem Rómába címezték. Ezt úgy értelmezték, hogy a kormány érdemben nem tett kezdeményezést.

A Szentszékkal történő diplomáciai kapcsolatok helyreállítását végső soron nemcsak politikai – különösen nem magyar belpolitikai –, hanem szovjet hatalmi-ideológiai szempontok is akadályozzák. A SZEB ugyanis sorra adta az engedélyeket diplomáciai kapcsolatok létesítésére, 1946 derekáig Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Svájcjal és az emigráns spanyol kormánnyal, de a Szentszékkal nem. Így a római magyar követség csak közvetett módon tudott kapcsolatot teremteni a Szentszékkal: az Olaszországhoz akkreditált szentszéki nagyköveten keresztül.⁶²

Az 1946-os esztendő első felének magyar belpolitikai történései a vallási türelem végét jelezték. Rajk László belügyminiszter 1946. július 4-én elrendelte a valláserkölcsi egyesületek feloszlását, megbénítva ezzel a felekezeti ifjúsági munkát. Az intézkedés legkomolyabb áldozata az a KALOT (Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete) lett, amelynek jezsuita vezetői a legutolsó pillanatig bíztak a *modus vivendi* lehetőségében. „Kettőt akarok kérni” – jegyezte fel, immár újra Magyarországon, naplójába Nagy Töhötöm jezsuita páter: „a nunciatura visszaengedését, és az én személyem meghívását Moszkvába.”⁶³ Ezek érdekében 1946. szeptember 6-án hosszasan tárgyalt Borisz Pavlovics Oszokinnal, a SZEB helyettes politikai tanácsadójával. A szovjet politikai tiszt korábban többször is kifejtette, hogy Mindszentyt a Vatikán előretolt előőrsének tartja, aki római utasításokat követ, a nunciatura visszaengedését saját diadalaként könyvelné el, és ezt az előnyt nem adhatják meg neki. „Mindenképp azt mondaná, hogy a hercegprímás makacs keménysége előtt hajoltak meg az oroszok. Ezt pedig ők sohasem fogják megtenni.”⁶⁴ A jezsuita–szovjet egyeztetéseken 1946. október 18-án merült fel utoljára a nunciatura ügye, és nyilvánvalóvá vált, hogy nincs már napirenden a *modus vivendi*. A tárgyalás után pár nappal Nagy Töhötöm elhagyta Magyarországot. A Szentszék szemében a jezsuiták Moszkva-barát útkeresése súlyos kudarccal zárult.

62 MNL OL XIX-J-1-u, Gyöngyösi János iratai, 6. ő. e. (24. doboz). „Gyöngyösi külügyminiszter feljegyzései.” Feljegyzés Augusto Assettati olasz ügyvivő látogatásáról. Budapest, 1946. október 23.

63 OSzKK 216. f. 20. ő. e. 14. fol., P. Nagy Töhötöm naplója, 1946. szeptember 1.

64 OSzKK 216. f. 20. ő. e. 21. fol., P. Nagy Töhötöm naplója, 1946. szeptember 6.

Amilyen erőteljesen szorgalmazták a magyar katolikus egyház részéről 1945–46-ban a diplomáciai kapcsolatok rendezését, legalább akkora tütemben távolodott 1946 második felétől ennek politikai realitása, ami a hercegprímás és a kormányzat közötti szakadék mélyüléséből is következett. Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, a Magyar Kommunista Párt vezére kijelentette, hogy azért nem jöhet vissza a nunciatúra, mert „akkor egy Mindszenty helyett kettő lenne az országban”, akinek provokatív gesztusait a Vatikán fedezi.⁶⁵ A Szentszék sem tanúsított túlzott igyekezetet a kapcsolatok újjáélesztésére. Míg 1919-ben már a trianoni békeszerződés aláírása előtt késznek mutatkozott felvenni Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat, addig most óvatosan kivárt. A Vörös Hadsereg jelenléte még csak bizalmatlanságra adott okot, ám hamar kiderült a szovjet egyházpolitika nyers brutalitása az ukrán görög katolikusság 1947-re befejeződött felszámolása kapcsán.

Újabb fordulat a szentszéki–magyar viszonyban a fakultatív hitoktatás kapcsán megtépzott kormányzati tekintély helyreállítása érdekében következett be 1947 első felében. Előbb Kertész István követ, majd Tóth László szegedi egyetemi rektor kapott megbízást, hogy tapogassa ki a lehetőségeket.

A Szentszék és Magyarország közti hivatalos kapcsolatok helyreállítása, amit a magyar kormány és a közvélemény nagy része egyaránt kívánt, ezúttal is túlnőtt azonban a magyar belpolitikán, abban nagyhatalmi érdekkonfliktusok csapódtak le, és a szovjet politikusok határozott ellenállásába ütközött. A budapesti francia követ megítélése szerint a szovjetek engesztelhetetlensége a magyar katolikus egyház feje, Mindszenty József bíboros-prímás iránti ellenszenvből fakad, mivel ő nem csupán a kormánnyal és a kommunista befolyással, de a szovjet befolyással szembeni ellenállásnak is a vezetője. „*Márpedig a bíboros prímás ezt a veszélyes szerepet mértéktartás nélkül játssza, egyre több óvatlanságot követ el nyelvhasználatában és magatartásában egyaránt, és komoly gondokat okoz a magyar kormánynak, amelyet elszomorít a gondolat, hogy a Vatikán ezt a főpapot helyezte a magyar katolikus hierarchia élére a legyőzött, feldúlt és elfoglalt Magyarországon.*”⁶⁶ Mindehhez legalább azonos súllyal társult a Vatikán ekkortájt már szembeütőnek mondható Amerika-barátsága, vagy megfordítva: a protestáns többségű Egyesült Államok közeledése a Szentszékhez, ami a legkülönbözőbb módokon nyilvánult meg. Így például amerikai katonai repülőgép vitte 1946-ban Mindszentyt a római konzisztóriumra, Hlond lengyel bíboros az USA varsói követségén tartott sajtóértekezletet,⁶⁷ és a vasfüggönyön túl működő vatikáni missziók vezetői gyakran amerikai állampolgárok voltak, ez idő tájt Hurley belgrádi és O'Hara bukaresti nunciások. Így ezek a személyek *nemcsak a Szentszék, hanem a hatalmi befolyásban összehasonlíthatatlanul erősebb Egyesült Államok védelme alatt is álltak.* A szívéllyesség kölcsönös megnyilvánulása ellenére azonban 1984-ig nem volt diplomáciai kapcsolat a Szentszék és az Egyesült Államok között, de a közös kommunista ellenfél mégis előnyössé tette Róma és Washington közeledését: amíg a pápa az antikommunista front „erkölcsi feje”, addig Amerika azon politikai hatalom volt, amely érdemi ellenállást tudott kifejezni a bolsevizmussal szemben.

65 OSzKK 216. f. 50. ő. e. „Jelentés a magyar katolicizmus helyzetéről. 1946. november 5-ig bezárólag.” Írta Nagy Tőthötöm S. J. Róma, 1946. november 12.

66 AMAE Série: Europe, 1944–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 157/EU számú jelentése, 1947. április 16.

67 MNL OL XIX-I-1-v, Ortutay iratai, 3-c tétel/9 (38. doboz) Sajtóanyag, *Die Weltwoche*, [1948. vagy 1949.] március 3.

Ebben az összefüggésben eleve reménytelen lehetett minden próbálkozás, hogy meggyőzzék a szovjeteket: egy politikai érzékkel megáldott nuncius jelenléte csak javíthatna a helyzeten. A francia diplomácia meglátása szerint a szovjet hatóságok inkább épp az ellenkezőjét gondolták: azaz „csak növelné a bonyodalmakat, ha egy hajlékonyabb és felvilágosultabb nuncius társulna egy hajthatatlan és korlátolt bíboroshoz”.⁶⁸ Épp ezért is merülhetett fel a diplomáciai berkekben terjedő hír, miszerint Kertész István követ megpróbálja meggyőzni a Vatikánt: Mindszentyt nevezze ki kuriális bíborossá (amely törekvés 1948 decemberéig napirenden maradt), és ezzel a kapcsolatfelvétel elől elhárulna legalább a személyi akadály. Az Államtitkárságon azonban naprakész információkkal rendelkeztek a budapesti politikai válságról, amelynek végkifejletéeként Nagy Ferenc miniszterelnököt lemondásra kényszerítették, pártja, a Független Kisgazdapárt pedig a teljes szétesés előtt állt. Ilyen bizonytalan belpolitikai háttérrel illúzió volt mindennemű megegyezési szándék, ahogy a bíboros érsek eltávolításához sem volt elég érv.

A békeszerződés hatályba lépéséből (1947. szeptember 15.) eredő új helyzet képviselője Velics László római magyar követre hárult, mivel elődje, Kertész István emigrált Nagy Ferenc lemondása után. A Vatikánnal való érintkezés felvételére és a Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatok megújítására irányuló kísérletek eddig mindannyiszor kudarcba fulladtak, hiába küldtek ki megbízottakat. Ám Velics XII. Pius pápa már két évtizede személyesen ismerte még Németországból, ahol a pápa berlini nunciusként, Velics pedig a müncheni Magyar Intézet titkáráként, illetve főkonzulként szolgált. Épp a barátnak gondolt nexus miatt esett rá a választás, amikor utódot kerestek a római követi posztra. Nagy volt tehát a vele szemben támasztott elvárás – épp ezért annál kellemetlenebb az újabb kudarc.

Velics ugyanis, miután 1947 októberében átadta a megbízólevelét, szinte azonnal kereste a lehetőséget a Szentszék tájékoztatására: „a magyarországi SZEB megszűnésével szabad kezűt nyertünk a diplomáciai összeköttetések kiépítésére, és hogy minden mértékadó politikai faktor egyaránt kívánja, hogy a Vatikánnal a diplomáciai kapcsolataink minél előbb helyreálljanak.”⁶⁹ Magabiztosan és nyugodtan várta a szentszéki választ, annál nagyobb volt csalódása az 1947. november 5-én átadott határozott válasz hallatán: „*a Szentszék nem látja elérkezettnek az időpontot arra, hogy a magyar kormánnyal tárgyalásokat felvegyen és a diplomáciai kapcsolatokat helyreállítsa, mivel azon az állásponton van, hogy a magyar kormánynak – habár önhibáján kívül – nincsen meg a teljes cselekvési szabadsága.*”⁷⁰ A pápa még kihallgatáson sem fogadta, mondván, hogy nem fogadhat az Olasz Köztársasághoz akkreditált követet.⁷¹ Ez alig leplezett elutasítása volt mindenféle közeledésnek.

1948. januárban többfordulós, nem hivatalos tárgyalás kezdődött a magyar kormány és a katolikus egyház képviselői között. Az első találkozás benyomásairól Czapik Gyula

68 AMAE Série: Europe, 1944–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 157/EU számú jelentése, 1947. április 16.

69 MNL OL XIX-J-1-j, Vatikán-IV-14-487/pol. res./1947 (1. doboz), „Magyarország és a Vatikán közötti kapcsolatok” Velics László római magyar követ jelentése Molnár Erik külügyminiszternek. Róma, 1947. november 7.

70 Uo.

71 AMAE Série: Europe, 1944–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 40/EU számú jelentése a külügyminiszter részére, 1948. január 24.

egri érsek a következőket rögzítette: „Távolabbi cél és jogcím: a konkordátum. Közlelbi: ennek előkészítése és az így kialakuló viszony-lefektetés lehetne egy modus vivendi. Megegyezés megkötésére nem gondolok.”⁷²

A tárgyalások hírére 1948. március elején – októberi Rómába érkezése óta először! – XII. Piusz pápa kihallgatáson fogadta Velics László római magyar követet. A kihallgatáson XII. Piusz megkérdezte a diplomatától: fennáll-e még megbízatása a Szentszék és Magyarország közötti kapcsolatok ügyében folytatandó tárgyalásokra? A követ igenlő válaszára – szigorú titoktartás terhe mellett – közölte, hogy „hajlandó volna a diplomáciai érintkezések felvételére,”⁷³ és ismertette a Szentszék álláspontját, amelynek lényege a katolikus egyház pedagógiai szerepének biztosítása, a katolikus sajtó és a katolikus egyesületek engedélyezése. Velics tárgyilagos értesülések beszerzése céljából egy magas rangú vatikáni személy Magyarországra küldését javasolta. Az elhangzottak fordulatot jelentenek a korábbi tartózkodáshoz képest.

Értékelve az eszmecserét, két következtetés adódik: 1) A Szentszék immár status quónak tekinti a Kelet-Közép-Európában bekövetkezett politikai átalakulást, és nem számít gyors változásra. A korábbi vatikáni állásfoglalásokból nyilvánvaló volt, hogy a Szentszék kiforrott, működő államokkal – bárminő is legyen azok politikai színezete – kész konkordátumot kötni a katolikus egyház érdekeinek érvényesítése érdekében. 2) A tárgyalások tényével csupán a magyarországi katolicizmusnak kívánt segítséget nyújtani anélkül, hogy konkordátumkötéssel reálisan számolt volna. Mindkét következtetés mellett és ellen lehet érveket felsorakoztatni. Akármi is legyen a valóság, az audienca tartalmának folytatásáról nincs hír – az iskolák államosításának hamarosan nyíltan is vállalt napirendre tűzése ismételen befagyasztotta a kapcsolatfelvételt. Pedig az egyház és az állam közti viszony tartós és kielégítő rendezését csak a magyar állam és Róma közvetlen megállapodása révén lehetett volna megoldani.

A magyar kommunista politikusok részéről ugyanakkor durva hiba volt azt feltételezni, hogy az Apostoli Szentszék megegyezne a Magyar Köztársasággal anélkül, hogy számba venné a magyar katolikusok valós helyzetét és az ezzel kapcsolatos teendőket. Ezen a téren azonban 1948 folyamán nemhogy előrelépés nem történt, de viharos gyorsasággal mérgesedett el az állam–egyház viszony, amiben kulcsszerepet játszott Mindszenty bíboros hercegprímás hajlíthatatlan magatartása: a kommunizmussal és a bolsevizmussal szembeni kérélhetetlen harc nevében mindennemű kompromisszumtól elzárkózott. A püspöki kar viszont nem volt homogén, a törésvonal ugyanott húzóódott, mint az egyháziak és nem egyháziak között: többen is úgy gondolták, hogy összeütközés helyett *modus vivendire* van szükség, mert számoltak a szovjetek tartós közép-európai berendezkedésével. Ők az új történelmi helyzetben okos egyezkedésekkel akartak helyet biztosítani a katolicizmusnak. 1948 végére azonban minden megegyezési lehetőség szertefoszlott.

Mindezen csalódásokért a kormány, nem minden ok nélkül, Mindszenty bíborost tette felelőssé, aki – miután a magyar ellenzék minden vezetője sorban elmenekült – egyedüli maradt, aki tiltakozni mert. 1948 őszén egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a hatalom lesújt a bíborosra. És el kell ismerni, hogy Mindszentynek több sebezhető pontja volt. A szemére

72 Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Albert István hagyatéka, 4. sz. tétel, „Egyház és állam – tárgyalások” c. dosszié, Pro memoria az 1948. február 7-én lefolyt információs megbeszélésről.

73 MNL OL XIX-I-1-v, 3-c tétel/4. (38. doboz) Magyarország és a Szentszék közötti viszony újabb eseményei, Halász Zoltán jelentése. Róma, 1948. március 7.

vetették, hogy nem ismeri el a köztársaságot. Nem tett ugyan semmi olyan nyilatkozatot, ami igazolná ezt a szemrehányást, cselekedetei – pontosabban azok hiánya – azonban azt mutatják, hogy a szemrehányás nem volt alaptalan: visszautasította a köztársaság elnökének meglátogatását, felbontatlanul visszaküldte a tőle érkezett levelet, elhárította az érintkezést az új rend hatóságaival, visszautasította a kormány által biztosított fizetése felvételét. „Tiszteljük bátorságát, jellemének határozottságát, magatartásának méltóságát, ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a papság legalábbis egy része és az ország legtájékozottabb katolikus elemei helytelenítik hajthatatlanságát, szűklátókörűséget, autoriter és tapintatlan kedélyét, a képességét incidensek provokálására, végül és legfőképpen a szó legerősebb értelmében vett reakciós szellemét. A gög, a kész helyzetek elfogadásának elutasítása, a »nem, nem, soha«, amely nem nélkülözi ugyan a nagyságot, de ami tele van kockázattal. A Horthy-korszak feudális magyarja ölt testet ebben a főpapban, akinek pedig nincsenek arisztokrata gyökerei. (...) Úgy tűnik, hogy azoknak a látásmódját osztja, akik úgy vélik, hogy Horthy bukása óta már nincs törvényes kormány Magyarországon, és a jelenlegi rendszer a megszállók bajonettjein alapul”⁷⁴ – jellemezte a bíborost a budapesti francia követ.

Az esztergomi érseki palotában 1948. december 23-án tartott házkutatás során egy fémtokban elrejtve számos irat került elő, többek között egy összefoglalás a Magyar Dolgozók Pártja budapesti végrehajtó bizottságának 1948. november 3-ai üléséről. (Az értesülések láthatóan nem csak az államvédelem irányába áramoltak.) A bíboros, ha máshonnan nem, ebből mindenképp megtudhatta: ütött az óra, közeleg a papság egésze és nyilván az ő ellene indítandó büntetőhadjárat. A pártfórumon Rákosi Mátyás főtitkár személyesen jelent meg és tartott előadást. Bejelentette, hogy a demokrácia az eddigi defenzív álláspontból a legteljesebb offenzívába megy át a katolikus egyház ellen. „A harc eszközei ugyanazok lesznek, mint amelyeket az illegalitás éveiben a kommunisták ellen alkalmaztak. S ezeket könyörtelenül alkalmazzák. Bárhol, bármilyen formában próbálkozzék is az egyházi reakció élethez jutni, mindenütt szembe fogja találni magát a demokrácia hajthatatlan erejével. Az egyház felé leadott figyelmeztetések megszűntek. A szószékről politizáló papokat egyenesen internálótáborba, börtönbe viszik... Eddig az állam akart pápai nunciust hozatni Magyarországra, most a Vatikán akarna küldeni, de már a demokráciának nem kell a Vatikán kiküldöttje.”⁷⁵ Ez idő tájt a Vatikánban is a szovjet blokk minden egyezséget ellenző, atlantista vélemény kerekedett felül. Minden igyekezet, ami a tárgyalások felvételére irányult, hamvába holt, akár a püspöki kar egyes tagjaitól, akár a másodfokú ítéletre várakozó, elítélt hercegprímástól indult ki. A Szentszékkel való legális kapcsolattartás 1949 és 1962 között teljesen megszakadt, ahogy más külföldi székhelyű intézménnyel is csak az állami egyházpolitika közvetítésére, végrehajtására és az egyházak ellenőrzésére 1950-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatal révén nyílt mód. A közeledés feltételei az 1960-as évek elején teremtődtek meg újra: a Kádár-kormány nagyobb toleranciája a működőképesség határain járó magyar katolikus egyház felé egyfelől, az egyetemes egyház „aggiornamento”-ja és a Vatikán elköteleződése a világbékéért folytatott erőfeszítésekben a másik oldalról 1963-ban lehetővé tették

74 AMAE Série: Europe, 1944–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 40/EU számú jelentése a külügyminiszter részére, 1948. január 24.

75 ÁBTL 3.1.9. V-700/11. 324/8–9. fol. „Mindszenty [!] házkutatási anyagában talált bizalmas feljegyzés.

a tárgyalások újbóli megindítását. Diplomáciai kapcsolatok felvételére azonban még a „helsinki folyamatban” sem lehetett számítani, arra a keleti tömb minden államát kötelező szovjet vétő mondatott ki.

*

A diplomáciai kapcsolatok felélesztésére vagy megőrzésére tett, a magyar kísérletekhez hasonló kezdeményezések Kelet- és Közép-Európa többi államában is kudarcot vallottak, nem annyira a Vatikán szkepsze és tárgyalási kedvének hiánya, hanem mindezekelőtt Sztálin elhatározása miatt, hogy Kelet-Közép-Európát gyorsan szovjetizálja.

A vallással és egyházakkal történő leszámolás az „élesedő osztályharc” alapvető ismérve lett, amit persze a túlnyomórészt nyugati hagyományokkal bíró országokban nem lehetett ugyanúgy végigvinni, mint ahogy az a szovjet szocialista köztársaságokban lehetséges volt. Végeredményben az állam és az egyház viszonya a keleti blokkon belül meglehetősen hasonlóan alakult. Főbb elemei: a) állam és egyház elkülönítése oly módon, hogy az egyház minden társadalmi befolyása megszűnjék; b) a lelkiismereti szabadság deklarált garanciája, miközben az állam harcban áll a vallásos felfogással; c) az állami érdekek (jogszabályok) érvényesülése az egyházi hivatali kinevezések, valamint a lelki és pasztorális tevékenységek felett; d) az állam feladata a fiatalok ateista nevelése; e) a vallási közösségek és az egyházak társadalmi tevékenységének állami ellenőrzése.⁷⁶ A társadalmi és politikai rend – a diktatúra – mindenek felett való védelme azonban gátat szabott a lelkiismeret szabadság garantálásának, időről időre szükségessé téve a kényszerítő eszközök bevetését is.

⁷⁶ BARBERINI, Giovanni: *L'Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso*. Il Mulino, Bologna, 2007, 116.

A KATOLIKUSOK ELLENI ELJÁRÁSOK SAJÁTOSSÁGAI

1945–1963

Az 1945 után az egyháziakkal szemben indult büntetőeljárások három fő korszakát különíthetjük el a jogszolgáltatás során alkalmazott módszerek szerint.

Az első csoportba az 1956 előtt indult eljárások tartoznak, jellegzetes példája a pócspetri ügy, amely egy meghatározott politikai cél, az iskolák államosításának végrehajtását szolgálta. Ezt a célt segítette a hatályos jog is, amely lehetővé tette a statáriális eljárás folytatását. A rögtönbíráskodás eljárási szabályai – az állam védelmét szolgáló gyorsaság érdekében – a terheltet megfosztották a rendes eljárásban őt megillető garanciáktól. Az eljárás leghosszabb időtartama (az ítélethozatalt is beleértve) háromszor huszonnégy óra lehetett. Az eljárás a szóbeliségre és a nyilvánosság kizárására épült, az ügyész a vádat a zárt tárgyaláson terjesztette elő szóban. A bíróság az ítélethozatalkor nem mérlegelhetett az esetleges enyhítő körülményeket. A bíróság határozata ellen perorvoslatnak nem volt helye. A határozatot hozó bíróság kizárólag arról hozhatott döntést, hogy az elítéltet kegyelemre ajánlja-e. Ha a kegyelemre nem tartotta méltónak, azonnal intézkedett az ítélet végrehajtásáról. A kegyelmi kérvénynek a büntetés végrehajtására nem volt felfüggesztő hatálya, a büntetést az ítélet kihirdetésétől számított két órán belül végre kellett hajtani. A nyomozati eljárás során a rendőrök veréssel csikarták ki a vallomásokat. Az ítélethozatalban a politikai vezetés fontos szerepet játszott és a társadalom meggyőzése érdekében uszító és gyűlölködő propagandakampányt indított. A tárgyalásvezető bíró a politikai megrendelésnek megfelelően a tárgyalást nyilvánvaló elfogultsággal és agresszivitással vezette. Alig hagyta szóhoz jutni a vádlottakat, szavukba vágott, helyettük mondta el, miként követték el a cselekményt. A szakértői véleményeket az 1989-es perújrafelvételi tárgyaláson is bizonyítható módon meghamisították.

A perújrafelvételi tárgyalás azt is bizonyította, hogy a vádlottak bűnösségének megalapítására törvénytörő módon került sor. Az 1989-ben ítélező Fővárosi Bíróság az eljáró hivatalos személyek tevékenységét is minősítette. Kimondta, hogy az 1878. évi V. büntető törvénykönyv értelmében hivatali visszaélés vétségét valósította meg Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, Rajk László belügyminiszter, Riesz István igazságügy-miniszter és Tímár István azzal, hogy tudatosan és előre kitervelten ártatlan emberek ellen indítottak büntető eljárást azzal a céllal, hogy a hatalom megszerzése érdekében saját pártjuknak előnyt, a katolikus egyháznak és a vádlottnak jogtalan sérelmet okozzanak. A hivatali visszaélés súlyosabban minősülő esetét, büntetést állapított meg Péter Gábor, Décsi Gyula és a rögtönítélő bíróság tanácsának elnöke és tagjai esetében. Közokirathamisítás büntetést követte el Olti Vilmos azzal, hogy mint közhivatalnok a bírósági tárgyalásról készült jegyzőkönyvbe lényeges tény hamisan vezetett be, illetve a jegyzőkönyv tartalmát meghamisította. A bűncselekményeket azonban nem állapíthatta meg jogerősen a Fővárosi Bíróság, amiben nem a bizonyítottság hiánya akadályozta meg,